

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

F. riksarkivarie <i>Åke Kromnow</i> , Stockholm: Redaktörsskifte i RIG	1	ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR	
UPPSATS		Christian Aarsrud: Smidda gravkors. En studie i folklig formbildning. Anmäld av f. landsantikvarie <i>Gösta von Schoultz</i> , Lund	26
Fil. dr <i>Johan Söderberg</i> , Stockholm: Sociala och demografiska verkningar av bruksdö- den i Värmland 1860–1910	2	Pablo Wiking-Faria: Dalabönder uppfann järnplogen. Dalarnas hembygdsbok 1981. Anmäld av professor <i>Nils-Arvid Bringéus</i> , Lund	28
Social and demographic effects of the death of iron manufacture in Värmland 1860–1910	22	Aagot Noss: Adolph Tidemand og folk han mötte. Anmäld av antikvarie <i>Britta Ham- mar</i> , Lund	31
STRÖDDA MEDDELÄNDEN OCH AKT- STYCKEN		Börje Teijler: Litteratur om Örebro län. Del 1. Örebro stad. Anmäld av bibliotekarie <i>Stig Appelgren</i> , Stockholm	32
Fil. kand. <i>Ulla Brück</i> , Stockholm: Historisk antropologi	23		

RIG · ÅRGÅNG 66 · HÄFTE 1

1983

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: F. Riksarkivarien *Åke Kromnow*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Fil. dr *Mats Hellspong*

Docent *Elisabet Hidemark*

Fil. dr *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Fil. dr *Mats Hellspong*, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 50:—
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1983

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Redaktörsskifte i RIG

I och med utgivandet av föregående häfte av RIG avgick professor Sigfrid Svensson som tidskriftens redaktör. Hans insatser för RIG och för Föreningen för svensk kulturhistoria har varit enastående. Redan i december 1931 invaldes han i Föreningens "vetenskapliga råd". I RIG:s spalter hade Sigfrid Svensson börjat medarbeta ännu tidigare, nämligen med en uppsats om den skånska fastlagsleken "ta ringarna" 1926.

Sigfrid Svensson har sedan 1932, alltså i 50 år, tillhört Föreningens styrelse. Under två längre perioder på 1930- och 1940-talet var han också Föreningens sekreterare.

Sin största och mest beundrade insats för Föreningen har Sigfrid Svensson dock gjort som RIG:s redaktör i tjugofem år, från 1958 till 1982. Under denna tid har RIG:s redaktion legat på Folklivsarkivet i Lund. Sigfrid Svensson var som bekant professor i nordisk och jämförande folklivsforskning i Lund under åren 1946–1967.

RIG:s form och layout har under Sigfrid Svenssons långa redaktörstid i stort sett följt traditionen från hans företrädare. Men om Sigfrid Svensson i princip inte ändrat på RIG:s yttre utseende har han i stället desto mera satt sin prägel på innehållet. Tidskriften har under hans ledning fortsatt att vara ett organ för svensk kulturhistoria. Bläddrar man i årgångarna från det senaste kvartsseklet skall man finna bidrag från ett brett kulturhistoriskt fält – kyrko-, byggnads- och socialhistoria, kulturhistoria från konsthistorisk utgångspunkt osv. Det är emellertid uppenbart att etnologien samtidigt fått ett allt bredare utrymme i tidskriften.

Detta är ju också naturligt. Den första etnologiprofessuren i Sverige kom till ungefär samtidigt med att RIG startades 1918. I dag finns fem etnologiska institutioner vid de svenska universiteten. Samtidigt som RIG alltjämt är ett forum för tvärvetenskapliga ambitioner, har tidskriften under Sigfrid Svenssons redaktörstid blivit ett livsviktigt recensions- och debattorgan för det snabbt växande etnologiämnet.

RIG har också under Sigfrid Svenssons ledning varit ett viktigt organ för kontakter mellan universitet och lärda verk å ena sidan och den kulturhistoriskt intresserade allmänheten å den andra. Här har Sigfrid Svenssons pedagogiska och stilistiska talanger varit av allra största värde för RIG, synliga inte minst i den omfattande egna produktionen i RIG:s spalter.

Medarbetare i RIG har betygat hur stimulerande Sigfrid Svensson varit för sina författare. Härtill har bidragit hans personliga, uppmuntrande attityd, hans snabba intresserade ställningstagande till deras bidrag och hans villighet att positivt diskutera och kommentera dessa.

Sigfrid Svensson avlöses nu som redaktör av fil.dr. Mats Hellspong, som är universitetslektor vid Institutet för folklivsforskning i Stockholm, dit redaktionen nu flyttas. Vi hoppas och tror att han skall ha goda förutsättningar att upprätthålla RIG:s traditioner i en tid när tidskriftsutgivning allt mer tycks bli ett ekonomiskt sett vanskligt företag.

Jag tackar på Föreningens för svensk kulturhistoria vägnar den avgående redaktören för hans långa och framgångsrika arbete och önskar den tillträdande lycka till.

Åke Kromnow

Sociala och demografiska verkningar av bruksdöden i Värmland 1860–1910

Av Johan Söderberg

1. Inledning¹

Värmland berördes i större utsträckning än Bergslagens centrala delar av driftskoncentrationen inom järnhanteringen under 1800-talets andra hälft. Som Jalmur Furuskog visade 1924 i sin klassiska studie av de värmländska bruksbygderna, var det framför allt de västra delarna av länet som drabbades. Väster om Klarälven hade redan 1890 så gott som all järnhantering avvecklats.²

Forskningen om 1800-talets bruksdöd har hittills mera behandlat dess orsaker än dess verkningar. De ekonomiska drivkrafter, som gjorde nedläggningarna ofrånkomliga, har analyserats av bl. a. Gösta A. Eriksson, Artur Attman och Gunnar Arpi.³ Dessa författare visade, att det var frågan om ett samspel mellan en teknologisk omvandling som förutsatte mer storskalig drift, i synnerhet naturligtvis efter götstålsprocessernas genom-

brott, och efterfrågeförändringar på den internationella marknaden. Därtill kom förändrade konkurrensförhållanden mellan bruk till följd av järnvägens tillkomst, varvid vissa produktionsenheter kunde dra fördel av de sänkta transportkostnaderna samtidigt som andra ställdes helt utanför. Slutligen har vi att göra med en växande konkurrens med andra näringar inom de järnproducerande distrikten. Skogen kunde nu ofta exploateras mer lönsamt för andra ändamål än som bränsle i järnframställningen. Detta ledde till stigande träkolspriser, som belastade lancashiresmidet.

Redan för samtida bedömare framstod koncentrationsprocessen som oundviklig. För bergmästaren Anton Sjögren stod det efter 1860-talets nedläggningar klart, att driften måste samlas till ett mindre antal bärkraftiga enheter. Framför allt måste vissa förutsättningar i fråga om transportförhållanden vara uppfyllda för att bruken skulle kunna överleva:

”... denna hantering måste koncentreras på lämpligare belägna punkter, vilka utan allt för stora förlagskostnader kunna förskaffa sig tackjärn och kol, är oberoende av behövlig vattenkraft samt icke lida av alltför svåra kommunikationer ... Det är därför icke osannolikt att stångjärnshanteringen kommer att draga sig till bergslagen eller trakten där närmast omkring, såvida icke bättre och

¹ Denna uppsats har tillkommit inom projektet Regional särutveckling i Sverige under 1800-talet. För värdefulla synpunkter på en tidigare version tackar jag Rolf Adamson.

² J. Furuskog, De värmländska järnbruken, kap. 8. För en mer samlad bild av brukens och hyttornas verksamhetsperioder se F. L. Bonnevier, Om bruksforskning, s. 355–62.

³ G. Eriksson, Bruksdöden i Bergslagen efter 1850; A. Attman, Adertonhundratalet. Fagerstabrukens historia II; G. Arpi, Den svenska järnhanterings träkolsförsörjning 1830–1950. För vissa synpunkter på bruksnedläggelsers konsekvenser för befolkningsutvecklingen se R. Adamson, Strukturförändringar i värmländsk industri före första världskriget, s. 48–51.

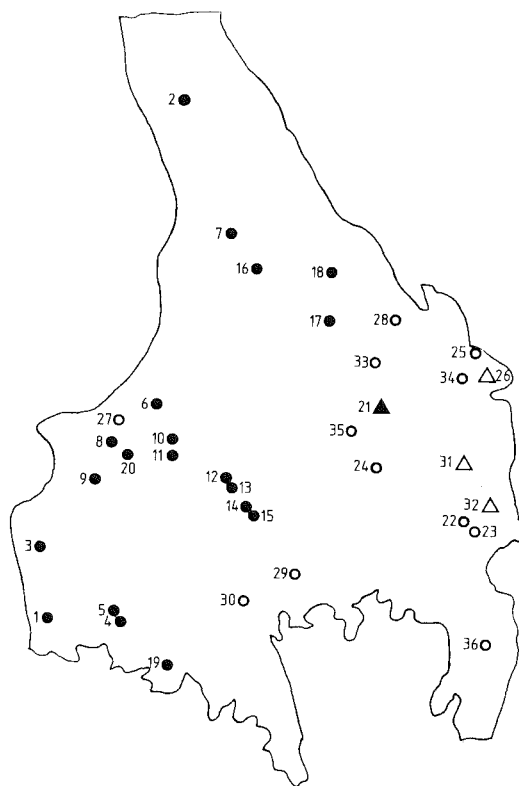
direkta kommunikationer skola sätta den västliga provinsens härader i förening med dem, som hava tillgång på malm och tackjärn.”⁴

Som Sjögren förutsett kom också järnhanteringen alltmer att förskjutas mot den östra bergslagsdelen. De perifert belägna brukena i norra och västra Värmland, som i åtskilliga fall även hörde till de minsta, nedlades tidigt.

Ett av de tydligaste uttrycken för koncentrationsprocessen var Uddeholmsbolagets anläggning av Hagfors 1873–80. Genom anläggningen av denna nya industriort sökte bolaget dels skapa större och mer tekniskt avancerade produktionsenheter, dels reducera fraktkostnader. Via järnväg kunde hyttan i Hagfors förses med malm och kol från öster, med kol även norrifrån via Edebäck.⁵ (I texten nämnda produktionsenheter redovisas i figur 1, församlingar i figur 2.)

Också i Munkfors moderniserades och utvidgades driften kring 1870. En stålsmältningssugn byggdes, och valsverk och sågar förnyades. De fördelaktiga tillverkningskostnader, som de moderna enheterna i Hagfors och Munkfors kunde uppvisa, påskyndade ytterligare avvecklingar av småbruket.⁶ I västra Värmland var bruksägandet mera spritt, något som måste ha försvårat en överlagd koncentration av det slag som Uddeholm kunde genomföra.

Selma Lagerlöf skildrar i sina barndomsminnen hur hon upplevde 1870-talets bruksdöd som en katastrof för sin hembygd. Hennes morbror trodde ”att hela Fryksdalen skulle ramla. Jag sluter

Bruk, nedlagt före 1890	●
Bruk, i drift 1890	○
Masugn, nedlagd före 1890	▲
Masugn, i drift 1890	△

Figur 1. Bruk och hyttor nämnda i texten, ordnade efter nedläggningstidpunkt (nr 1–32). 1 Lennartfors, 2 Letafors, 3 Töcksfors, 4 Karlsfors, 5 Snarkil, 6 Lyred, 7 Kristinefors, 8 Adolfsfors, 9 Koppom, 10 Sälboda, 11 Rexed, 12 Reinholdsfors, 13 Åmot, 14 Brunsberg, 15 Moriansfors, 16 Vägsjöfors, 17 Föskefors, 18 Halgå, 19 Svaneholm, 20 Noreborg, 21 Sunnemohyttan, 22 Bjurbäcken, 23 Åminnefors, 24 Älvsbacka, 25 Gustavsström, 26 Älvsjöhyttan, 27 Charlottenberg, 28 Gustafsfors, 29 Edsvalla, 30 Borgvik, 31 Finshyttan, 32 Nykroppa. Fortsatt i drift: 33 Hagfors, 34 Munkfors, 35 Lesjöfors, 36 Björneborg.

⁴ Bergmästarrelation 7:e distriktet 1869. Kommerskollegii arkiv, E II b1: 18, RA.

⁵ I. Andersson, Uddeholms historia, s. 333–7.

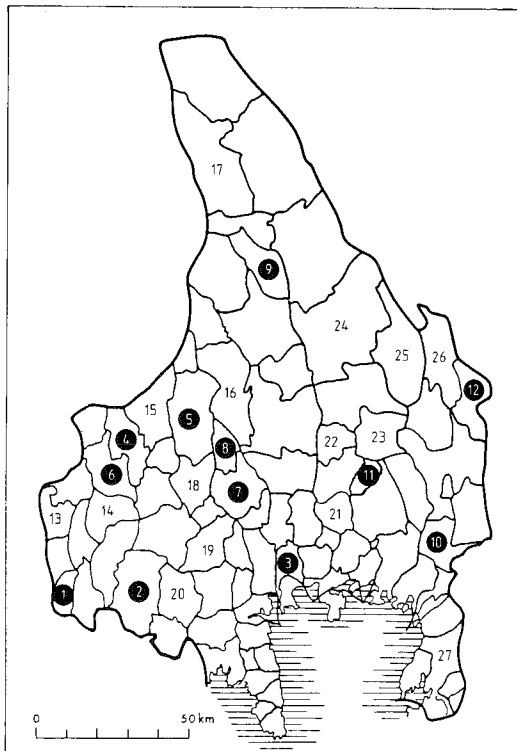
⁶ Andersson, a.a., s. 387–90.

ögonen, och jag ser för mig hur jorden skakar och det ena stora herrgårdshuset efter det andra störtar omkull.”⁷ Det råder ingen tvekan om att strukturomvandlingen inom järnhanteringen raserade förutsättningarna för den berömda värmländska brukskulturen. De frågor som skall behandlas här gäller emellertid verkningarna på andra plan. Ledde bruksdöden lokalt eller regionalt till stora synbara påfrestningar för befolkningen? Vilka ekonomiska och demografiska anpassningar ägde rum?

2. Metod och källmaterial

Följderna av järnhanteringsens avveckling i ett område bör främst ha berott på den utsträckning i vilken annan sysselsättning fanns tillgänglig eller relativt snart etablerades, exempelvis i form av massaindustri. Där ersättningsindustri saknades kan man i första hand tänka sig en kombination av två reaktioner. För det första kan utflyttningen från området ha ökat, inte minst vad gäller de kvalificerade bruksarbetarna med familjer. Nedläggningen kan för det andra ha lett till ökade försörjningssvårigheter och standardnedpressning för de kvarboende, direkt eller indirekt berörda. Fattigdomen kan ha ökat. Man får tänka sig, att den lokala arbetsmarknadssituationen blev svårast där en reaktion i form av ökad utflyttning uteblev, samtidigt som någon ersättningsindustri inte kom in i bilden. Det hindrar inte, att man bör studera hur pass ofta fattigdomsökningar förekom *parallellt* med ökad utflyttning.

Den övergripande bedömning av bruksdödens konsekvenser för befolkning och näringsliv som görs i det följande

Figur 2. Församlingar nämnda i texten. Vita siffror på svart botten anger de tolv särbehandlade socknarna. 1 Trankil, 2 Sillerud, 3 Nor, 4 Köla, 5 Gunnarskog, 6 Järnskog, 7 Brunskog, 8 Mangskog, 9 Vitsand, 10 Lungsund, 11 Älvsbacka, 12 Gäsborn, 13 Töcksmark, 14 Karlanda, 15 Eda, 16 Gräsmark, 17 Södra Finnskoga, 18 Arvika, 19 Stavnäs, 20 Långserud, 21 Nedre Ullerud, 22 Ransäter, 23 Sunnemo, 24 Ekshärad, 25 Gustav Adolf, 26 Rämnen, 27 Visnum.

utgår från de uppgifter om tidpunkten för järnhanteringsens avveckling som ges av Furuskog samt de upplysningar om sysselsättning och produktion vid bruk och hyttor som bergmästarrelationerna redovisar.⁸ Mot dessa data ställs tre slag av information från andra källor:

⁸ Furuskog, a.a.; Bergmästarrelationer, RA. Furuskogs angivelser av nedläggningstidpunkter synes i första hand återgå på bergmästarrelationerna.

⁷ Citerat efter Andersson, a.a., s. 391.

1) Näringslivsförändringar i övrigt har kartlagts i första hand med avseende på massa- och pappersindustrin (avsnitt 5 nedan). Sågverkens betydelse för sysselsättningen är svårare att bedöma, då dessa studerats mindre av forskningen och företagen saknas i den officiella industristatistiken fram till 1896.⁹

2) Befolkningsförändringar och årliga fluktuationer i flyttningsnetto beskrivs med de summariska folkmängdsredogörelserna som underlag.¹⁰ En begränsning med detta material är, att det endast anger registrerade flyttningar över sockengränser. Säsongsvisa arbetsvandringar fångas således inte in, inte heller inomsocknes flyttningar. Arbetsvandringar förekom i stort antal till Norrland (särskilt sågverksdistrikten kring Sundsvall) och till Norge. De är emellertid svåra att spåra i bevarat källmaterial, och det är tveksamt om det är möjligt att klarlägga deras samband med järnhanteringens strukturuomvandling.¹¹

En annan svårighet ligger i att de värmländska församlingarna som regel är större än vad som vore önskvärt då man söker bedöma bruksdödens befolkningsmässiga verkningar. Att gå ned på mindre geografiska områden än församlingen

hade emellertid fordrat en orimlig arbetsinsats.

3) Fattigdomsförändringar undersöks med hjälp av en metod utvecklad inom det agrarhistoriska forskningsprojektet vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet (avsnitt 6 nedan). Fattigdomen mäts här genom att relatera de grupper, som var alltför fattiga för att kunna erlägga någon skatt, till den totala vuxna befolkningen. Dessa fattiga redovisas i länsräkenskaper på individnivå.¹²

Det använda måttet på fattigdomens utbredning, fattigdomskvoten, fungerar dock endast som mätare bland den obesuttna delen av befolkningen. I den utsträckning som bönder fick vidkännas ekonomiska påfrestningar då exempelvis extrainkomster från kolning och körslor föll bort, fångar vår fattigdomsmätning inte in detta. Utöver fattigdoms- och utflyttningsökningar kan man därför inte utesluta en *tredje* typ av reaktion, som man kan kalla *involution*¹³ och som innebär en avsaknad av reell ekonomisk tillväxt *utan* att detta tog sig uttryck i fattigdomsstegringar. Denna effekt torde vara mycket svår att få grepp om. I Värmland bör i alla händelser emigrationen, som kulminerade under 1880-talet, ha inneburit en minskad befolkningspress på de agrara resurserna.

⁹ För översikter över verksamhetsperioder för massa- och pappersindustrier se Värmlands skogsbruk och därpå grundat näringsliv, s. 131–5, och O. Lindberg, Näringsgeografiska studier över den svenska pappersindustriens lokalisering, s. 31. En översikt över sågverken i Värmlands skogsbruk och därpå grundat näringsliv, s. 137–92.

¹⁰ Summariska folkmängdsredogörelser, SCB.

¹¹ E. Lövgren, Befolkningsutvecklingen, s. 389 f.; för värmländska arbetsvandringar till sågverksdistriktet Söderala se B. Rondahl, Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland, kap. 8. För Norge se H. Eles, Värmländska arbetsvandringar till Norge. Utförliga litteraturhänvisningar hos A. Norberg, Sägarnas ö, s. 28 not 4.

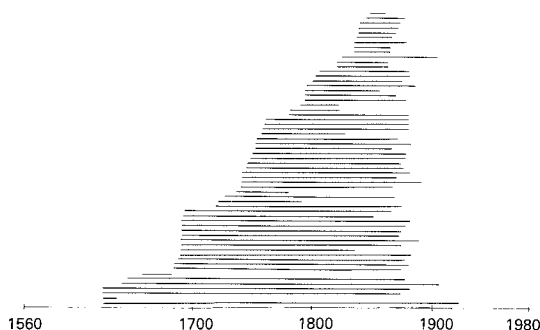
¹² Länsräkenskaper, RA. Se även O. Lundsjö, Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet, och J. Söderberg, Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet.

¹³ Begreppet *involution* har särskilt använts av den amerikanske socialantropologen Clifford Geertz, som övertog det från en annan antropolog, Alexander Goldenweiser. Uttrycket syftar på en situation av blockerad ekonomisk utveckling under stark befolkningspress. Den sociala strukturen medger inga genomgripande förändringar, varför det traditionella jordbruket måste suga upp den växande befolkningen. Se C. Geertz, Kolonialism och jordbruksutveckling, särskilt kap. 4.

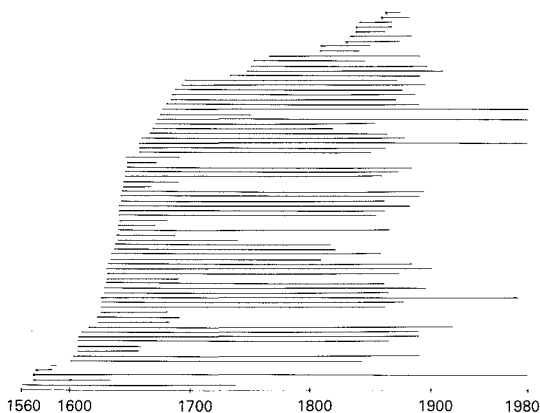
3. Några huvuddrag i omstruktureringen

Figur 3 a visar i form av livslinjer verksamhetsperioder mellan 1560 och 1980 för värmländska stångjärnsbruk och masugnar belägna väster om Klarälven, medan figur 3 b illustrerar motsvarande för östra Värmland. För 1500- och 1600-talen är årtalen ofta ungefärliga. Heldragna linjer förbinder anläggnings- och nedläggningstidpunkt även i de fall då avbrott i verksamheten förekommit. Några skillnader mellan östra och västra Värmland faller genast i ögonen. Flertalet östvärmländska hyttor och bruk anlades redan under 1600-talet, även om åtskilliga av dessa blev kortlivade. Särskilt tiden kring 1640 präglades av intensiv anläggningsverksamhet. I länets västra del tillkom flertalet enheter först under 1700-talet, relativt många också under 1800-talet. De flesta västvärmländska bruknen nedlades under 1800-talets andra hälft; nedläggningsperioden framför andra var åren kring 1880.¹⁴

Under den stora bruksdödsepoken mellan 1860 och 1890 kunde mindre än vart tionde bruk i västra Värmland överleva, medan vart tredje bruk i länets östra del lyckades med det (tabell 1). Å andra sidan var antalet sena nedläggningar större i östra Värmland, vilket skulle kunna tänkas ha medfört skillnader mellan länsdelarna i fråga om bruksdödens verkningar. De tidiga nedläggningarna berörde nämligen ganska små enheter; som regel torde de ha haft högst ett tjugotal anställda i den direkta järnframställ-

Figur 3 a. Verksamhetsperioder för värmländska bruk och hyttor väster om Klarälven 1560–1980.

Figur 3 b. Verksamhetsperioder för värmländska bruk och hyttor öster om Klarälven 1560–1980.

ningen (fastän betydligt flera var indirekt involverade i bl. a. träkolsframställning och transporter).

Tabell 1. Antal stångjärnsverk i Värmlands län väster resp. öster om Klarälven 1860–1910.

Länsdel	1860	1870	1880	1890	1900	1910
Västra	43	31	18	4	3	1
Östra	39	24	18	13	5	5

Källa: Bergmästarrelationer, RA.

¹⁴ För regionala skillnader i produktion och avsättning fram till 1860 se R. Adamson, De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860, särskilt kartredovisningen s. 38–43.

Ju längre fram man rör sig i tiden, desto större anläggningar var det emellertid som kom i farozonen. År 1890 var spridningen i fråga om produktion och sysselsättning mellan bruken större än någonsin tidigare. Antalet anställda inom framställningen av smältstycken och stångjärn varierade kraftigt mellan å ena sidan ett småskaligt bruk som Gustafsfors i Gustav Adolfs socken (17 arbetare, produktion 1 800 ton) och å andra sidan de stora bruken som Munkfors med 200, Älvsbacka med 115 och Charlottenberg med ca 100 arbetare i detta produktionsled. Munkfors var vid denna tid länets största anläggning med en årlig tillverkning om 22 000 ton smältstycken och stångjärn. Då all tillverkning vid bruken betraktas sammantagen, således också bl. a. götståls- och manufaktur tillverkning, fanns 1890 nio anläggningar i länet med mer än hundratalet arbetare. Munkfors hade 460, Hagfors och Lesjöfors ca 300, Älvsbacka och Charlottenberg ca 160, Edsvalla och Björneborg ca 125 samt Nykroppa och Borgvik vardera ca 100 arbetare. När 1890-talets nedläggningar i östra Värmland kom att sträcka sig till så stora enheter som Älvsbacka (1893), finns det skäl att vänta sig mer betydande verkningar för ortsbefolkningen än vad som var fallet under tidigare skeden av strukturomvandlingen. Det samma gäller för 1900-talets första decennium, då två av de största bruken väster om Klarälven nedlades, Charlottenberg (1906) och Edsvalla (1908).

Den nedgång i antalet arbetstillfällen bland den till den direkta driften knutna personalen, som åstadkoms av nedläggningar, översteg sannolikt inte 600 under något decennium 1860–1910. För 1890-talet kan förlusterna med större precision

uppskattas till ca 450 och för 1900-talets första decennium till ca 270. Det anmärkningsvärda är, att dessa förluster under varje decennium mer än väl uppvägdes av sysselsättningsökningar vid expanderande bruk i länet. Trots nedläggningarna växte således antalet bruksarbetare under 1860-talet med ca 200 och under vart och ett av de två följande decennierna med ca 300. Kraftigast var sysselsättningsexpansionen under 1890-talet, då arbetarantalet ökade med ca 1 000. Självfallet kom antalet verksamma inom stångjärnsframställningen att avta, men andra grenars frammarsch, främst manufaktureringen, åstadkom ändå en betydande ökning totalt vid bruken. Mot 1800-talets slut var det ett fåtal moderna verk som svarade för merparten av sysselsättningsökningen. Munkfors ökade således under 1890-talet med 600 man, Nykroppa med 300, Hagfors med 260 och Lesjöfors, Björneborg och Finshyttan vardera med 100. Tillväxten vid Munkfors kunde således ensam mer än uppväga den nedgång som orsakades av nedläggningar på andra håll i länet. Här har dock de svårbedömbara indirekta verkningarna i form av bortfall av kolningar, transporter m. m. lämnats ur räkningen.¹⁵

¹⁵ Bidrag till Sveriges officiella statistik C) Bergshandtering 1860–1910; Bergmästarrelationer 1890–1910. Bakom uppgifterna om arbetarantal ligger en föränderlig och delvis svår fångad verklighet. Under den undersökta perioden växte med all säkerhet inslaget av till bruken fast knutna och över året kontinuerligt sysselsatta arbetare i förhållande till sådana som hade en betydande del av sin sysselsättning inom jordbruket och endast periodvis arbetade för bruken. De sysselsättningsuppgifter som meddelas i texten avser de till bruksdriften fast knutna arbetarna, medan förändringar i den totala sysselsättningsvolym som ett bruk gav upphov till endast kan kartläggas med hjälp av räkenskapsmaterial.

I det följande görs en genomgång församling för församling av nedläggningarna och deras verkningar mot bakgrund av näringslivet i övrigt. Utvecklingen före resp. efter 1890 behandlas separat. Framställningen begränsas här till tolv socknar i vilka märkbara flyttningsförluster ägde rum i samband med nedläggningarna. Några övriga områden, där en ökad utflyttning inte tycks ha blivit följd av nedläggningarna, diskuteras i avsnitt 7 nedan.

4. Bruksdöden i socknar med flyttningsförluststegringar

4.1 Västra Värmland

Bland större driftsinskränkningar och nedläggningar under 1860-talet har endast två avsatt spår i befolkningsutvecklingen på församlingsnivå. Det första fallet är *Lennartsfors* bruk i *Trankils* socken i länets sydvästra hörn. Bruket gick 1864 i konkurs och köptes av grosshandlaren J. J. Ekman i Göteborg, chef för landets största järnexportfirma Ekman och Co. Redan följande år skrev Ebba Bäärnhjelm, syster till brukspatron Gustaf Bäärnhjelm, att den nye ägaren övervägde att sälja bruket. Ekman hade skrivit till Lennartsfors "att det är bäst för folket att flytta, vem av dem, som kan få någon plats."¹⁶ Flyttningsförlusten från socknen steg detta år märkbart till 5 % av folkmängden (54 personer).

Öppnandet av Dalslands kanal 1868 förbilligade visserligen transporterna men påskyndade ändå tillbakagången. Sedan kanalen tillkommit steg nämligen rotvärdet på skogen så kraftigt, att bruket inte förmådde bära träkolskostnaden.

1868 års förlust blev stor trots hög produktion, och stångjärnssmidet nedlades följande år.¹⁷

I 1869 års summariska folkmängdsredogörelse skriver prästen: "Folkmängdens minskning är förorsakad därav, att ett inom socknen beläget järnbruk nedlagts, varför smederna med sina hushåll därifrån avflyttat." Flyttningsförlusten blev detta år 64 personer eller 5 % av socknens folkmängd, en väsentligt högre siffra än under åren närmast före och efter.

Verkningarna av nedläggningen mildrades några år in på 1870-talet av den framväxande massaindustrin. Vid Gustafsfors i norra Dalsland, alldeles vid gränsen till Värmland, anlades en av landets första cellulosafabriker 1874. Även detta bruk ägdes av Ekman & Co. Driften satte igång 1877. Vid bygget där och senare under driften fick vid Lennartsfors friställda arbete. Avståndet till Gustafsfors var inte större än att dessa arbetare kunde bo kvar i Trankil och åka hem över helgerna. Nedläggningen av Lennartsfors spiksmide samma år som Gustafsfors började producera massa satte därför inga större spår i befolkningsutvecklingen.¹⁸

Trankils näringsliv fick ett värdefullt tillskott sedan Lennartsfors trämassfabrik anlagts 1886–87. 1895 uppges 76 anställda, vilket är avsevärt mycket mer än vad det tidigare järnbruket på samma plats någonsin kan ha engagerat i den direkta driften. Efter träsliperiets anläggning var inflyttningen till socknen under flera år större än utflyttningen. Den kris,

¹⁶ G. Höglind, I sydväst, s. 312.

¹⁷ A.a., s. 313.

¹⁸ A.a., s. 316–8.

som järnhanteringsens nedgång gav upphov till under 1860-talets andra hälft, var således av övergående art.

I *Silleruds* socken i sydvästra Värmland nedlades *Karlsfors* bruks stångjärnssmide i slutet av 1860-talet. Flyttningsförlusten ökade påtagligt och uppgick 1869–70 till 3 % av folkmängden vardera året (138 resp. 144 personer). Missväxtåren 1868–69 kan ha medverkat till en större utflyttning än normalt, men sydvästra Värmland hörde inte till de delar av länet som drabbades hårdast av denna. Endast *Karlanda* i sydvästra Värmland erhöll statligt understöd till följd av missväxten, medan flertalet socknar i nordligaste Värmland begärde och fick stöd.¹⁹

Återstoden av järnhanteringen i *Sillerud* avvecklas 1876–77, först spik- och redskapstillverkningen vid *Karlsfors*, därefter *Snarkils* bruk. 1878 steg flyttningsförlusten kraftigt till 3 % av folkmängden (145 personer). Ingen industri av nämnvärd omfattning efterträdde bruksrörelsen i socknen. Två sågverk, som i *Hörnells* katalog tillhör de mindre i länet, drevs 1885.²⁰

Ett av länets största bruk var *Edsvalla* i *Nors* socken ett par mil nordväst om *Karlstad*. År 1872 sysselsatte järnverket 76 man. Tre år senare brandhärjades bruket och kort därefter också sågverket, som redan vid denna tid hade fler anställda än järnverket (ca 90 personer). Bruket återuppbyggdes visserligen snabbt men gick ändå i konkurs 1877. Sågverket startade inte på nytt förrän omkring 1882.

Åren närmast efter konkursen var besvärliga för bruksarbetarna. Driften uppehölls visserligen, men i mindre skala. En del av de vid bruket permitterade fick tillfälligt arbete vid järnvägsbygget. Detta avslutades emellertid 1879, då Bergslagsbanans etapp Göteborg–Kil stod färdig. Brukets kris fortsatte, och det såldes 1881. Därefter skedde en återhämtning. Tack vare järnvägen hade konkurrenssituationen förbättrats, och valsverket moderniserades. Ett träsliperi anlades 1889, vilket gav bättre ekonomiskt utbyte än järnhanteringen. Brukets verksamhet kunde fortsätta ända till 1908.²¹

Av de i detta avsnitt behandlade bruken är *Edsvalla* det enda som upplevde en svår kris, att den gav utslag i en kraftigt ökad utflyttning, men ändå kunde leva vidare som stångjärnsbruk. Flyttningsförlusten steg märkbart till 3 % (109 personer) 1879, synbarligen i samband med att järnvägsbygget avslutats. Maximisiffran nåddes 1881, då förlusten belöpte sig till 6 % av folkmängden (171 personer). Sedan träsliperiet anlagts översteg inflyttningen vissa år utflyttningen. De befolkningsmässiga verkningarna av järnhanteringsens nedgång var således kortvariga.

I *Köla* i västra Värmland upphörde smidet vid socknens enda bruk, *Adolfsfors*, 1879. Sedan smältstyckestillverkningen två år senare nedlagts, inskränkte sig rörelsen till en såg och en kvarn. Under en ny ägare togs en trämassfabrik i bruk 1888.²²

¹⁹ Redogörelser för undsättningslån, Länsräkenskaper 1869–71, RA.

²⁰ Hörnells uppgifter för 1885 redovisas hos *Furuskog*, a.a., s. 363.

²¹ C. Mellkvist, *Nor*, s. 312–5.

²² G. Schotte, *Adolfsfors*, s. 50 f.; C. Erco, *Från svarta till vita kol 1*, s. 69.

Enligt en hembygdshistorik av O. Carlsson och W. Hasselmo skingrades smederna med sina familjer åt alla håll efter järnhanteringens nedläggning. De unga och arbetsföra utvänder till Amerika eller till de större bruken i bergslagen. Flertalet av Adolfsfors smeder hade sina rötter där; de hade redan tidigare utgjort en rörlig grupp. De gamla och oförmögna försörjdes av socknens fattigvård eller fick lite understöd från bruket. De äldre smeder, som hade någon arbetsförmåga kvar, överflyttades till gårdens jordbruk.²³

Vid tiden för den huvudsakliga avvecklingen av järnhanteringen kring 1880 steg flyttningsförlusten kraftigt. 1880 och 1882 uppgick den till 3–4 % av folkmängden (ca 110 personer vardera året). Margareta Nerander, som studerat emigrationen från Köla, har konstaterat att bruksarbetarna övervägde bland utvandrarna vid denna tid. Efter 1882 var flyttningsförlusten mindre, och sedan trämassfabriken anlagts fick socknen tidvis ta emot ett inflyttningsöverskott. Enligt Carlsson och Hasselmo kom massaindustrin att markera inledningen till en glanstid för bygden. Förtjänsterna var goda också utanför massafabriken – i skogen, i flottningsarbetet och vid sågverket. Tack vare trävaru- och massaindustrins expansion kunde således bruksödens verkningar övervinnas inom loppet av några år.²⁴

Flera nedläggningar inom loppet av några år drabbade kring 1880 den stora

Gunnarskogs socken i västra Värmland. Vid *Lyreds* bruk, som 1870 sysselsatt 20 arbetare i den direkta driften, upphörde stångjärnsmidet 1877. De sista bruken i socknen var *Sälboda* och *Rexed*, vilka nedlades 1882.²⁵

Jordbruket vid Lyred hölls i stånd ännu ett par decennier efter brukets nedläggning men förföll sedan. Större framgång som jordbruksfastighet hade Sälboda. År 1900 sysselsattes där enligt räkenskaperna 34 personer vid sidan av underlydande åbor och torpare. Sälbodas skogsbruk utgjordes huvudsakligen av kolning.²⁶

Hembygdsvetaren Carl Erco uppger i sin skildring av Sälboda och Rexed, att de flesta smedfamiljerna emigrerade eller flyttade till andra orter inom landet.²⁷ Några bruksmeder stannade i socknen och arbetade som klensmeder sedan bruksrörelsen stannat av.²⁸ Stegringen i flyttningsförlusten sammanfaller väl med nedläggningstidpunkterna. 1877 och 1882 var förlusten störst; båda åren uppgick den till 2–3 % av folkmängden (ca 150 personer vardera året).

Ingen ny industri av betydelse tillkom i socknen under återstoden av seklet. Vattenkraften var för ringa för att trämassfabriker skulle kunna drivas. Fram till 1906 fanns en viktig inkomstkälla i de stora mängder kol som sockenborna sålde till Charlottenbergs bruk. Från 1890-talet var också flottningen betydande.²⁹

²³ O. Carlsson och W. Hasselmo, *Minnen från Köla*, s. 11.

²⁴ M. Nerander, *Emigrationen från Köla*, s. 198; Carlsson och Hasselmo, a.a., s. 13.

²⁵ A. Olsson, *Bruksrörelse inom Gunnarskog*, s. 329, 363.

²⁶ Olsson, a.a., s. 336, 409.

²⁷ C. Erco, *Från svarta till vita kol* 2, s. 52.

²⁸ Olsson, a.a., s. 434.

²⁹ Olsson, a.a., s. 469 f.

Vid *Koppoms* bruk i *Järnskögs* socken i västra Värmland upphörde stångjärnsproduktionen 1881, och tre år framåt låg bruket helt nere. Flyttningsförlusten steg nedläggningsåret till en högre nivå än den normala. En kulmen nåddes 1882 med 3 % av folkmängden (91 personer).

Bruket köptes 1884 av Fredrik Canell, en energisk företagsledare som samma höst startade tillverkning av spadblad. 1889 beslöts att anlägga ett pappersbruk. Socknens bönder kunde nu skaffa sig betydande extra inkomster genom att frakta papper från Koppom till Åmotsfors, den närmaste järnvägsstationen, och på återvägen föra med sig stenkol och koks. ”Långa karavaner av hästforor voro en vanlig syn på denna livligt trafikerade väg”, skriver Anders Strand.³⁰

Efter 1889 var församlingens befolkningsutveckling positiv med inflyttningsöverskott ett flertal år. På samma sätt som i Köla och delvis också i Nor har vi också i Järnskog ett exempel på hur en nedgång orsakad av stångjärnshandlingens kris kunde brytas inom loppet av några år tack vare massaindustrin.

Samtliga kvarvarande bruk i *Brunskogs* socken — *Brunsborg*, *Åmot* och *Moriansfors* — avvecklades 1882. En ytterligare påfrestning följde med nedläggandet av Gullsby pappersbruk 1882, vilket sysselsatt ett tiotal arbetare. Brunsborgs såg, som 1885 var en av de största i västra Värmland, fortsatte emellertid driften. Likaså fördes träkolshandlingen vidare; från Brunsborgs och Edane järnvägsstationer ökade mängden avsänd träkol på-

tagligt under 1880-talets senare hälft. Vid Moriansfors avlöstes stångjärnshandlingen av en hästskofabrik, som drevs fram till omkring 1900.³¹

De skickligaste smederna vid Brunsborg fick flytta över till Borgviks bruk, som hade samma ägare. Andra smeder från Brunsborg och Moriansfors flyttade till Svaneholms bruk i länets sydligaste del, som emellertid nedlades redan 1884. Ytterligare några emigrerade. Enligt en hembygdsbeskrivning av Elov Persson, som bygger på uppteckningar från Brunskog, gick bönderna miste om vinterförtjänster genom järn- och kolkörning. Timmerkörningen räckte inte till åt alla, och körpriserna sjönk. Många karlar nöjde sig emellertid inte med att stå med mössan i hand och tigga sig till arbete hos skogvaktaren eller förvaltaren, utan sökte sig vintertid upp till skogsarbete i norra Dalarna, Hälsingland och Jämtland.³²

Från 1880 steg utflyttningen från Brunskog markant. Bottennivån inträffade 1883, då förlusten utgjorde 3 % av folkmängden (127 personer). Under 1880-talets senare hälft var emigrationen omfattande från socknen.

År 1882 nedlades också det till Brunsborgsverken hörande *Reinholdsfors* stångjärnsbruk i den angränsande *Mangskogs* socken. Det var socknens enda bruk. Flyttningsförlusten steg påtagligt från 1880 för att kulminera nedläggningsåret med 5 % av folkmängden (107 personer).

³⁰ K. Haldin, *Koppoms bruk*, s. 28; A. Strand, *Studie över näringslivets utveckling i en västvärmländsk skogssocken*, s. 143.

³¹ D. Olsson, *Gullsby pappersbruk och släkten Naucér*, s. 384; Erco, *Från svarta till vita kol 1*, s. 40; *Bidrag till Sveriges officiella statistik La*) Kungl. Järnvägsstyrelsens berättelser 1885—90.

³² Erco, a.a., s. 40; *Brunskog — de gamle berättar*, s. 148 f.

1880- och 1890-talen betecknas i en sockenhistorik som en tid av svår arbetslöshet här. Många utvandrade också. Liksom i Brunskog fortsatte kolningen i Mangskog att ge inkomster även sedan järnhanteringen försvunnit.³³

Den sista av de socknar som påverkades av det tidiga 1880-talets bruksnedläggelser är *Vitsand* längre norrut i övre Fryksdalen. Av socknens två bruk nedlades *Kristinefors* 1878. 1882 avvecklade *Vägsjöfors* sin tillverkning av smältstycken.³⁴ 1893 köptes Vägsjöfors av Saugbruksforeningen i Fredrikshald, som utvecklade skogsbruket och flottningsverksamheten. Vitsands flyttningsförlust steg märkbart från 1880 för att tre år senare nå ett maximum med 4 % av folkmängden (110 personer).

4.2 Östra Värmland

Som nämnts ovan (s. 6) hade nedläggningarna av stångjärnsverk 1890 gått så långt i västra Värmland, att endast ett fåtal enheter återstod. Efter denna tidpunkt kom flertalet avvecklingar att äga rum i länets östra del.

I *Lungsunds* socken mellan Filipstad och Kristinehamn nedlades två bruk 1890, *Bjurbäcken* och *Åminnefors*. Bjurbäcken hade före nedläggningen ca 40 arbetare. Åminnefors nedläggning var närmast en följd av konkurrensen från götmetalltillverkningen vid det endast några km avlägsna Nykroppa. År 1890–91 låg socknens flyttningsförlust på 4 % årligen (ca 90 personer vardera året), en väsentligt högre siffra än åren närmast före och efter.

Under hela bruksdödsperioden 1860–1910 är nedläggningen av *Älvsbacka* bruk tre mil väster om Filipstad 1893 den som fått de största effekterna på befolkningsrörelsen. Som nämnts (s. 7 ovan) sysselsatte Älvsbacka ca 160 arbetare 1890, vilket är mycket mer än vad något dessförrinnan nedlagt bruk i länet kan ha engagerat i den direkta driften. En martinugn hade anlagts vid Älvsbacka endast fem år före nedläggningen. Bruket låg dock för långt från järnvägen för att kunna hävda sig.³⁵

Nedläggningen medförde en språngartad stegring av utflyttningen från församlingen. 1893 blev flyttningsförlusten 11 % av befolkningen, följande år 8 % (123 resp. 88 personer). Trots god skogstillgång uppstod ingen träindustri i socknen, då det ställde sig fördelaktigare att transportera timret söderut till Mölnbacka över sjöarna Örten.

Bland Nordiska museets järnbruksarbetarminnen finns en berättelse från en smed som förlorade arbetet då Älvsbacka bruk lades ned. Hans redogörelse illustrerar hur de akuta försörjningsproblemen fick lösas med tillfälliga arbeten och hur den definitiva avflyttningen från nedläggningsorten kunde dra ut på tiden.

”Efter järnbrukets nedläggande var ej något arbete att få. Jag var hemma under vintern, på försommaren 1894 sökte jag arbete i Kristinehamn. Det var livlig byggnadsverksamhet där på grund av att staden eldhärjats 1893. Jag fick arbete där, först som tegelbärare, sedermera diverse arbeten. Då hösten kom, vart det slut. Så var det att resa hem.

Jag kunde ju inte fortsätta på det sättet att vara hemma långa tider hos mina gamla föräldrar, som ingenting hade, utan på våren 1895 packade jag det nödvändigaste

³³ Mangskog. En sockenbeskrivning av Mangskogsbor, s. 96–9.

³⁴ L. Brodin, Fryksdalens finnsocknar, s. 91.

³⁵ Furuskog, a.a., s. 414 f.; se även R. Adamson, Strukturförändringar i värmländsk industri, s. 50.

i ett par kappsäckar för att fara ut och söka arbete. Det var 17 km till vår närmaste järnvägsstation Molkom. Jag hade ej pengar, så jag hade ej råd att åka utan måste gå den långa vägen. Min syster var med mig mera än halva vägen och hjälpte mig att bära. Resans mål var Rönneshytta i södra Närke.³⁶

Av de arbetare som var skrivna vid Älvsbacka bruk flyttade det stora flertalet i anslutning till nedläggningen. Tre år efter nedläggningen hade mer än två tredjedelar av arbetarna lämnat församlingen. Utflyttarna spred sig över mer än 20 församlingar, de fåtaliga Amerikaemigranterna oräknade. De vanligaste destinationsorterna var Eda i västra Värmland och Karlskoga. Flyttning direkt till städer var ovanlig.³⁷ Det var främst de äldre arbetarna, som blev kvar i Älvsbacka.

I Gåsborns socken nordost om Filipstad upphörde framställningen av smältstycken vid *Gustavsström* 1896. Bruket hade 1890 ca 30 arbetare. Samma år nedlades *Älvsjöhyttan*, som sysselsatt 25 arbetare 1890. Det sista av järnhanteringen i socknen försvann då *Gustavsströms* spiksmide upphörde 1897.³⁸

Nedläggningarna i Gåsborn är de enda i länet som kan jämföras med den i Älvsbacka i fråga om befolkningsmässiga verkningar. 1896 blev flyttningsförlusten 9 % av folkmängden (168 personer).

Tabell 2 sammanfattar den maximala flyttningsförlust som kom att äga rum i anslutning till kriser inom eller avveckling av järnhanteringen i de tolv församlingarna ovan. Här framgår tydligare än i genomgången socken för socken, att särskilt de två sista nedläggningarna var för-

knippade med större flyttningsförluster än de tidigare. Som antogs inledningsvis framtvingade således de större anläggningarnas fall mer omfattande anpassningar i detta avseende. Det får ändå anses överraskande, att ingen av socknarna i den på så gott som all järnhantering rensade västra delen av länet närmar sig de östligare socknarna Älvsbacka och Gåsborn i fråga om flyttningsförlust.

Tabell 2. Maximal flyttningsförlust i tolv församlingar i anslutning till kriser eller nedläggningar inom järnhanteringen. Promille av medelfolkmängden.

Församling	Flyttningsförlust	
	år	promille
Trankil	1865	46
Trankil	1869	64
Sillerud	1870	31
Sillerud	1878	32
Nor	1881	56
Köla	1882	38
Gunnarskog	1882	27
Järnskog	1882	35
Mangskog	1882	46
Brunskog	1883	26
Vitsand	1883	46
Lungsund	1891	46
Älvsbacka	1893	106
Gåsborn	1896	85

Källa: Summariska folkmängdsredogörelser, SCB.

Ett påfallande drag är, att den mest expansiva industrin i länet under 1800-talets sista decennier, massaindustrin, inte i någon av dessa socknar hade etablerats före eller i nära anslutning till de krisperioder för järnhanteringen, som berörts. I Trankil, Köla och Järnskog anlades visserligen massaindustrier, men först flera år efter stångjärnssmidets upphörande; i Nor kunde krisen kring 1880 övervinnas utan nedläggning, men här liksom i de tre övriga socknarna kom massaindustrin in i bilden först under 1880-talets senare hälft. Inte heller lyckades de berörda för-

³⁶ Järnbruksminnen, s. 168 f.

³⁷ Husförhörslängd för Älvsbacka 1891–95. GLA.

³⁸ N. Helger, Gåsborns socken, s. 94.

samlingarna dra till sig någon annan ny, större industri. Redan existerande näringar som skogsavverkning, kolning och sågning kunde däremot i vissa fall (Gun-narskog, Brunskog, Mangskog) absorbera delar av den friställda arbetskraften.

5. Massaindustrin och bruksdödens verkningar

Som nämnts är det endast i 12 av 43 socknar där järnhanteringen avvecklades mellan 1860 och 1910, som i tiden närliggande verkningar i form av stegrad flyttningsförlust kan noteras. Flertalet brukssocknar kunde således undvika kraftigt ökade befolkningsförluster. I vilken utsträckning var det massaindustrins etablering som gjorde detta möjligt?

Flertalet massaindustrier förlades väster om Klarälven. Den regionala arbetsdelningen mellan hyttor i öster och stångjärnshamrar i väster efterträddes av en ny mellan järnverk i öster och trä- och massaindustri i väster och i området kring Karlstad.

Sambandet mellan tidpunkten för massaindustrins etablerande och verkningarna på flyttningsförlusten av bruksdöden redovisas i tabell 3. De nio socknar i vilka järnhantering alltjämt bedrevs 1910 har uteslutits. Visserligen förekom även där nedläggningar, men man får räkna med att detta sysselsättningsbortfall mer än väl kompensades av expansionen vid andra bruk inom församlingen. Massaindustrietableringar som ägt rum mer än två år efter bruksnedläggelsen har ansetts äga rum efter järnhanterings avveckling, övriga såsom före eller samtidigt med nedläggelsen.

Inte i någon av de socknar där massaindustri anlades före eller ungefär samtidigt med järnhanterings försvinnande

Tabell 3. Tidpunkt för massaindustrins etablering i förhållande till järnhanterings avveckling och flyttningsförlusteffekter i samband med denna. 43 brukssocknar i Värmlands län.

Tidpunkt för massa-industrietablering	Verkningar av nedläggelser		
	Märkbara	Ej märkbara	Summa
Före eller samtidigt	0	6	6
Efter	4	7	11
Ingen massaindustri anlagd	8	18	26
Summa	12	31	43

Källor: Summariska folkmängdsredogörelser, SCB; tidpunkt för massaindustrietableringar efter Värmlands skogsbruk och därpå grundat näringsliv, s. 131-5.

kan nämnvärda omflyttningseffekter iaktas. En stegrad flyttningsförlust i samband med avveckling av bruk kan däremot noteras i ungefär vart tredje fall bland de socknar där massaindustrietableringen ägde rum först efter bruksdöden, och proportionen är ungefär densamma bland de församlingar där ingen massaindustri anlades. Det förefaller således som om en massaindustrietablering påtagligt kunnat dämpa de negativa följderna av en bruksnedläggelse.

I 29 av länets församlingar uppfördes massa- eller pappersindustrier fram till 1910. Det var emellertid inte i mer än nio av dessa, som sådana etableringar ägde rum före eller i nära anslutning till järnhanterings avveckling. I flertalet fall fanns således ingen möjlighet för den arbetskraft, som fick gå då järnbruk nedlades, att söka sig till någon massaindustri inom församlingen.

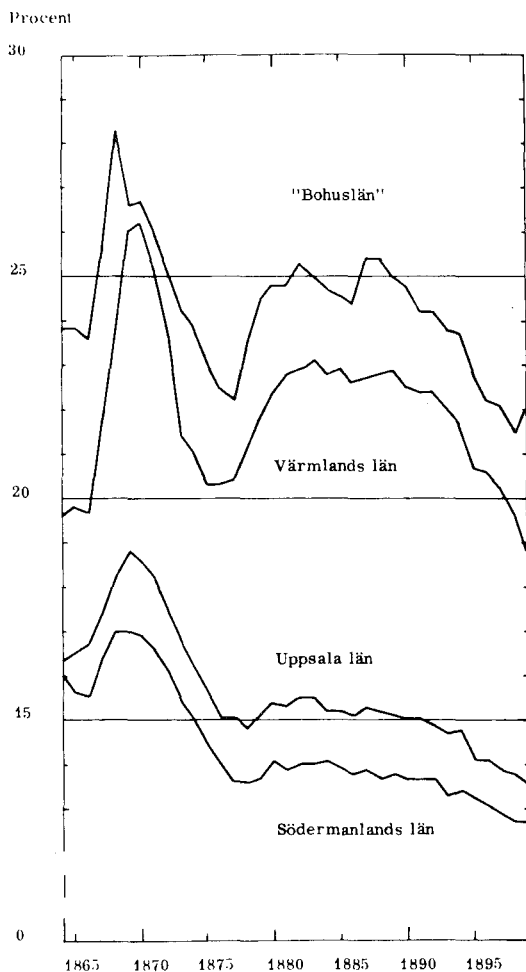
Sedd ur detta perspektiv bör kontinuiteten mellan järn- och massaindustri inte överskattas. Ur massaindustrins synvinkel framstår emellertid arvet från järnhanteringen som mer markerat. Av de massafabriker som fram till 1910 anlades

i länet uppfördes mer än hälften (25 av 43) på orter där järnbruk legat eller alltså varit i drift. Skillnaden i perspektiv sammanhänger med det förhållandet, att massindustrin aldrig var lika geografiskt spridd som järnhanteringen varit. Norra Värmland hade haft åtskilliga järnbruk men fick endast obetydlig del i massindustrin. Flertalet massindustrier skaffade sig redan från början ett fördelaktigare transportläge i närheten av Väneren.

6. Fattigdomsutveckling

Den metod att mäta fattigdom under 1800-talet, som nämndes inledningsvis (ovan s. 5), utgår från länsräkenskaper-
nas uppgifter om människor som förfogade över så små ekonomiska resurser, att de av skattemyndigheterna befanns oförmögna att betala någon skatt. Dessa individer betraktas som fattiga, och fattigdomskvoten, ett mått på fattigdomsnivån i ett område, definieras som deras procentuella andel av totalbefolkningen över 18 år.

För Värmlands läns landsbygd som helhet karakteriseras två kortare perioder under 1800-talets sista decennier av stigande fattigdom. I samband med missväxtåren i slutet av 1860-talet noteras en markant stegring i fattigdomskvoten till 26,2 % 1870, en ökning med 6,5 procentenheter sedan 1866. Därefter sjönk nivån till ungefär vad den varit vid 1860-talets mitt. En ny, mindre kraftig uppgång ägde rum kring 1880. Under större delen av 1880-talet låg fattigdomen på en relativt hög nivå. Först från omkring 1890 förbättrades situationen påtagligt. Utvecklingen åskådliggörs i figur 4 där också motsvarande serier för Uppsala och Södermanlands län samt större delen av Bo-

Figur 4. Fattigdomskvoter i fyra län 1865–1900. Källa: O. Lundsjö, Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet, s. 141. Anm.: "Bohuslän" omfattar Göteborgs och Bohus län utom Göteborgs fögderi.

huslän lagts in. Kurvan för Värmland visar stora likheter med den bohuslänska, medan de östsvenska har en annan profil med en mycket svagare uppgång kring 1880. De snarlika förloppen i de västsvenska länen gör det osannolikt, att svårigheterna i Värmland kring 1880 i första hand skulle ha orsakats av bruksdöden.

Förmodligen har vi i stället att göra med lönsamhets- och anpassningsproblem inom jordbrukssektorn, gemensamma för större delar av Västsverige.

Genom en granskning av fattigdomsutvecklingen på församlingsnivå bör det vara möjligt att säkrare bedöma, huruvida bruksdöden förde med sig en mer utbredd fattigdom. Av de tolv socknar, som särbehandlats ovan, är det inte i mer än fyra som man kan registrera fattigdomsökningar i samband med bruksnedläggningar. Av dessa ligger tre i västra Värmland (Sillerud, Vitsand och Gunnarskog) och en i länets östra del (Gåsborn).

Den mest markerade fattigdomsökningen i samband med en nedläggning är den i Sillerud 1876–81, då fattigdomskvoten steg med 5,4 procentenheter till 24,1 % (Karlsfors nedlades 1876, Snarkil 1877). Därefter pekade kurvan nedåt och hade kring 1890 nått samma nivå som före nedläggningarna. Till länets fattigaste socknar hörde under hela den studerade perioden Vitsand, den mest skogsbygdspräglade och isolerade av de tolv som särbehandlats. Från en redan hög nivå steg där fattigdomskvoten 1881–86 med 3,6 procentenheter till 40,5 % (Vägsjöfors nedlades 1882). Därefter sjönk nivån långsamt under 1880-talets andra hälft och mer påtagligt under det följande decenniet. I västra Värmland noteras slutligen för den relativt fattiga Gunnarskog en mindre uppgång 1881–86 med 0,9 procentenheter till 27,3 % som till skillnad från i Vitsand fortsatte under resten av decenniet till 30,0 % 1891 (Sälboda och Rexed nedlades 1882). Vid sekelskiftet hade dock nivån sjunkit till ungefär densamma som 1881.

I östra Värmland är det endast i Gås-

born som en nämnvärd fattigdomsökning iaktas 1891–1901 med 3,2 procentenheter till 19,2 %; merparten av denna ökning ägde rum efter järnhanteringsens definitiva avveckling 1896–97. Därefter sjönk nivån något fram till 1911. I Älvsbacka sjönk fattigdomskvoten under 1890-talets första hälft, trots att det var där som den största nedläggningen ägde rum.

Inga fattigdomsökningar av denna storleksordning har noterats för socknar som berördes av bruksdöden *utan* påföljande flyttningsförluststegringar. Som reaktion på nedläggningarna var således en ökad utflyttning vanligare än en fattigdomsökning, även om båda företeelserna iaktas i de fyra ovan nämnda församlingarna.

På det hela taget är således fattigdomsutvecklingen i samband med bruksnedläggelser ganska odramatisk. Inte för någon berörd socken kan en lika stor fattigdomsökning registreras som den som träffade länets landsbygd som helhet under det sena 1860-talets missväxtår. I de fall där stegringar noteras blev verkningarna heller inte särskilt långvariga. Även i de socknar som inte fick ersättningsindustri (Sillerud, Vitsand, Gunnarskog, Gåsborn) kom fattigdomssituationen snart nog att förbättras. Järnhanterings avveckling kan inte för någon församling visas ha inlett en längre, nedåtgående trend. Inget tyder på att någon kraftigt försämrad försörjningssituation följde i bruksdödens spår.

7. Bruksdödens verkningar i andra socknar

Framställningen ovan har rört de tolv församlingar i vilka en påtagligt ökad flyttningsförlust kunde iaktas, vilken av

allt att döma stod i samband med bruksdöden. Som nämnts kan emellertid inga sådana utflyttningseffekter spåras i flertalet av bruksdöden berörda socknar. Det är därför på sin plats att exemplifiera utvecklingen i några sådana församlingar, som utan större synbara påfrestningar genomlevde bruksnedläggningarna.

Från *Töcksfors* bruk i *Töcksmarks* socken berättade en gammal mästerned för Karl Östlind, att arbetsförhållandena blev bättre sedan järnbruket nedlagts 1871 och trämassfabriken kort därefter byggts. Sedan Dalslands kanal invigts 1868 hade arbetarna lättare och billigare än tidigare kunnat köpa livsförnödenheter. Den nye disponenten, J.N. Biesert, visade också omtanke om järnbrukets trojänare. ”Vi gamla fingo alltjämt deltaga i lättare arbeten i den mån hälsa och krafter stod bi.” ”Ingen behövde under hans tid riskera nöd eller arbetslöshet.”³⁹

Ekshärads socken i länets nordöstra del är ett annat exempel på hur järnhanteringen kunde avvecklas utan stora problem för ortsbefolkningen. Socknens två sista bruk, *Föskefors* och *Halgå*, nedlades 1884. De ägdes av Uddeholmsbolaget, som valt att koncentrera driften till Hagfors. Redan 1882 började smeder och hantverkare att flytta till andra orter. Vid tiden för nedläggningen fanns vid Halgå endast fem smeder och vid Föskefors nio. Ett fåtal av dessa emigrerade till Amerika, några sökte sig till andra bruk, någon började arbeta i jordbruket och ett par blev kvar som inhyses. Arbetsvandringar till Norrlands skogar och skogsindustrier var redan tidigare vanliga. Sedan järn-

bruken lagt ner driften fick skogen en allt mer framskjuten plats. Många arbetade för Uddeholmsbolaget med avverkning, timmerkörning och kolning om yintrarna och med flottning om vårarna. Ännu fler kom att börja arbeta vid Hagfors järnverk; vid sekelskiftet kom mer än hälften av dess arbetarstam från Ekshärad.⁴⁰

Sunnemo socken söder om Hagfors hör liksom Ekshärad till dem där järnhanteringen lades ned utan större påfrestningar. *Sunnemohyttan* med gjuteri nedlades 1887, sedan driften steg för steg trappats ned under en följd av år. Sunnemos yrkesskickliga arbetare hade länge varit eftersökta för uppgifter på annat håll, exempelvis i samband med de tidiga försöken med stålframställning vid Munkfors i slutet av 1860-talet. Efterhand införlivades på detta sätt den gamla arbetarstammen med Uddeholms expansiva verk.⁴¹

I *Eda* i västra Värmland nedlades *Noreborgs* bruk 1885. Det dröjde emellertid inte länge förrän socknen fick en ny industri; första spadtaget till Noreborgs trämassfabrik togs i början av 1887. Tiden dessemellan skildras av hembygdsforskaren Ola Nilsson som en besvärlig period för sysselsättningen. Flera av de arbetare som blivit arbetslösa vid bruksnedläggningarna anställdes efter hand vid Tiedemanns tobaksfabrik, som uppförts i slutet av 1870-talet. Allmogen kunde också sälja en del långved och slagtröskad

⁴⁰ J. Larsson, *Järnet i Ekshäradsbygden*, s. 409; A.-M.-Nylén, ”Herrgårn” och bygden, s. 40; J. V. Palmqvist, *Det gamla bruket*, s. 105, 111; I. Andersson, *Uddeholms historia*, s. 470 ff.; N. Helger, *Ransäter och Munkfors*, s. 326; G. Olsson, *Ekshärads befolknings- och bebyggelseutveckling*, s. 64.

⁴¹ I. Andersson, *Järnindustrin i Sunnemo under tvåhundraåren*, s. 180 f., 193.

³⁹ K. Östlind, *Omkring Töck och Östen*, s. 102.

råghalm till glasbruket, liksom träkol till Charlottenbergs bruk. Inkomstminskningen genom bruksnedläggelserna blev ändå kännbar. Med trämassefabriken anläggande förbättrades sysselsättnings-situationen väsentligt. Inkomsterna ökade också tack vare möjligheterna till huggning och körning i skogen för trämassefabriken räkning samt transporter av massa och trävaror till Åmots station. Alla kvarvarande smeder skall ha fått arbete.⁴²

En mycket större nedläggning drabbade Eda 1906, då *Charlottenbergs* bruk upphörde med driften; ca 130 arbetare hade sysselsatts där vid sekelskiftet. Ändå förefaller inte verkningarna att ha blivit allvarliga. Ett skäl till detta är att brukets tillbakagång skedde gradvis; åtskilliga arbetare hade emigrerat redan på 1890-talet.⁴³ Dessutom fanns i socknen annan, expansiv industri, som kunde erbjuda arbete. Läget vid nordvästra stambanan möjliggjorde en förhållandevis hög industrialiseringsgrad. Socknens träsliperier och sågar sysselsatte vid sekelskiftet ca 260 arbetare. Charlottenbergs tobaksfabrik var en av de större i landet och ökade sin sysselsättning under 1900-talets första decennium. Dessutom fanns ett stort glasbruk, två bryggerier och ett spinneri. Järnbruket var således inte socknens huvudindustri.

Något liknande kan sägas om *Edsvalla* i Nors socken, vars kris kring 1880 berördes i avsnitt 3 ovan. Tack vare sitt läge vid Bergslagsbanan kunde bruket överle-

va till 1908; vid sekelskiftet sysselsatte det ca 140 arbetare. Sedan järnbruken längre upp i Fryksdalen nedlagts, frigjordes stora skogsarealer för trä- och massaindustrins behov. Ett träsliperi hade anlagts vid Edsvalla 1889, och fabriken utvidgades kring sekelskiftet. År 1908 uppfördes en sulfittfabrik, och först därefter nedlades järnhanteringen. Vi har här ett exempel på hur järnhanteringen utkonkurrerades av den framväxande trä- och massaindustrin. Sågverk, snickerifabrik och trämassefabrik sysselsatte vid sekelskiftet ca 300 arbetare och dominerade därmed socknens näringsliv.⁴⁴ Bruksnedläggelsen inom ramen för detta lokalt expansiva näringsliv fick av allt att döma inte allvarligare följder för ortsbefolkningen.

8. Sammanfattande synpunkter

Granskningen av bruksdödens konsekvenser för fattigdomsutveckling och utflyttning har lett till ett ganska entydigt resultat: koncentrationsprocessen åstadkom inte någon dramatisk standardnedpressning eller akut försörjningskris i de berörda områdena. Helhetsintrycket är att de områden som nåddes av bruksdöden väl lyckades anpassa sig till den nya situationen. Främst fyra skäl kan anges till detta.

1) Till skillnad från den situation som svensk stålindustri står inför på 1980-talet ägde omstruktureringen under den här studerade perioden rum inom en expansiv bransch. Såväl inom länet som i bergslagen som helhet ökade sysselsättningen. Som framgått av det föregående gällde detta i synnerhet för 1890-talet, då

⁴² O. Nilsson, *Förr och nu*, s. 15, 29; G. Schotte, *Industrierna*, s. 557–62.

⁴³ W. Törnblom, *Berättelsen om Charlottenbergs bruk*, s. 79, 103.

⁴⁴ Furuskog, a.a., s. 426; Primäruppgifter till industristatistiken 1900. Kommerskollegii arkiv, Statistiska avdelningen, H I d1:73, RA.

ca 450 anställda direkt knutna till järnframställningen kan uppskattas ha mist arbetet. Samtidigt ökade emellertid antalet anställda inom länets järnhantering med inte mindre än ca 1 000 man tack vare utvidgningar vid moderna verk som Munkfors och Hagfors. Också under de tre föregående decennierna uppvägdes sysselsättningsförlusterna till följd av nedläggningar mer än väl av expansionen vid andra bruk inom länet. Genom flyttning till andra järnindustriorter inom eller utanför länet bör utsikterna för den friställda arbetskraften att finna nytt arbete ha varit goda, även om emigration ibland framstod som ett mer attraktivt alternativ. Järnbruksarbetarna var också en rörlig kategori; som Mats Hellspong understrukt i sin studie av rekryteringen till Domnarvets järnverk vore det oriktigt att föreställa sig arbetarna vid bergslagens småbruk som i huvudsak stationära innan en omstrukturering tvingade dem till uppbrott. I stället finner han en stark rörlighet, som tyder på en ständig beredskap att pröva på möjligheten att få det bättre på andra platser.⁴⁵

Sannolikt kunde flertalet av de friställda värmländska järnarbetarna finna nytt arbete utan mycket långväga flyttning. För detta talar dels den växande sysselsättningen i branschen inom länet, dels ett par tillgängliga undersökningar av rekryteringen till snabbt växande järnverk utanför Värmland. Domnarvet hämtade under uppbyggnadsfasen 1873–78 inte mer än 14 järnarbetare från Värmland av totalt 141 nyanställda; omkring hälften rekryterades inom Kopparbergs län.⁴⁶ Bland värmländska socknar

tycks det främst ha varit från Ransäter och Gunnarskog, som en viss flyttning till Domnarvet ägde rum fram till 1880.⁴⁷ Inte heller flyttningen till Sandvikens järnverk var av nämnvärd omfattning. Av den personal som anställdes där under uppbyggnadsperioden 1862–66 var inte mer än nio från Värmland; liknande siffror rapporteras för femårsperioderna 1871–75 och 1881–85.⁴⁸ En utflyttning i större skala av värmländska järnarbetare från länet i samband med bruksdöden erfordrades av allt att döma inte.

2) Förekomsten av annan sysselsättning i bruksdödssocknarna, främst den expansiva massa- och pappersindustrin, tycks i betydande grad ha bidragit till att dämpa negativa verkningar för ortsbefolkningen. I områden där massaindustri etablerats före eller i nära anslutning till bruksdriftens nedläggande uppstod inga nämnvärda flyttningsförluststegringar i samband med järnbruks avveckling. Inte heller där alternativ industri saknades förefaller emellertid konsekvenserna ha blivit förödande. Visserligen noteras för några församlingar fattigdomsstegringar, men dessa var varken anmärkningsvärt kraftiga eller varaktiga. Av fattigdomsutvecklingen att döma hade påfrestningar-

⁴⁷ Hellspong, a. a., s. 34.

⁴⁸ Sandviken. Ett svenskt järnverk, s. 35, 74 f.

Ännu ett exempel på en mycket begränsad utflyttning av värmländska järnarbetare finner man i Rondahls (not 11 ovan) nämnda undersökning. I Söderala fanns ett betydande lancashireverk, Ljusne. Av de 150 värmlänningar som inflyttade till undersökningsområdet hade inte mer än 16 titlar som kvalificerade järnarbetare (smeder, smältare och gjutare) vid inflyttningen. Dessa järnarbetare kom så gott som enbart från Älvsbacka, och flyttningarna ägde rum flera år före nedläggningen av bruket i denna socken. Rondahl konstaterar också, att denna flyttning saknar samband med bruksdöden. Rondahl, a. a., s. 102 f., 230.

⁴⁵ M. Hellspong, Borlänge, s. 35.

⁴⁶ M. Fritz, Arbetskraften vid Domnarvets Jernverk 1873–1878, s. 27 f.

na varit klart större under 1860-talets missväxtår.

3) Det var endast en sida av brukens verksamhet, som försvann med järnhanteringen. En väsentlig resurs fanns kvar, nämligen skogen, vars värde ökade. Exempelvis bibehöll Letafors bruk i Södra Finnskoga tack vare stora skogstillgångar sitt marknadsvärde även på kort sikt efter det att järnhanteringen upphört 1871.⁴⁹ Skogsavverkning, transporter och sågning kom att betyda allt mer för sysselsättning och inkomster. I vissa socknar, t. ex. Eda och Nor, spelade trävaruhanteringen huvudrollen redan före järnhanteringsens upphörande.

4) Slutligen avvecklades järnhanteringen som regel successivt, med en gradvis inskränkt drift. Även därigenom bör anpassningen till nya förhållanden för ortsbefolkningen ha underlättats.

För många människor kan bruksdöden likväl ha medverkat till en rörligare och kanske mer osäker tillvaro, där arbetsplatsbyten och säsongarbetsvandringar blev vanligare inslag.

Berördes människorna och bygden hårdare av en nedläggning under 1800-talet bruksdödsepok än idag? Några undersökningar har publicerats, som beskriver verkningarna av nedläggning av värmländska industriföretag under senare år. Dels gäller det Jössefors massafabrik, som hade 279 anställda i början av 1968 och som nedlades följande år.⁵⁰ Dels gäller det Frank Dahlberg AB i Eda kommun, som tillverkade däcktubb och bil-

tillbehör och som avskedade 238 personer under slutet av 1971.⁵¹

Ett slående drag vid båda nedläggningarna är att endast en liten del av de anställda flyttade, trots att arbetslösheten blev omfattande. Av de avskedade från Frank Dahlberg AB var hela 37% arbetslösa ett år senare; av de uppsagda vid Jössefors hade 16 månader senare var tredje gått arbetslös minst tre månader. Många blev långtidsarbetslösa. Flyttarna lyckades i de flesta fall skaffa sig ny anställning, medan de kortutbildade och äldre var de som oftast valde att stanna på hemorten.

Jämför man med 1800-talets bruksnedläggelser, har följderna för *den enskilde* säkerligen mildrats tack vare de möjligheter till arbetslöshetsunderstöd, förtidspension, omskolning osv. som finns idag. Fler kan därför stanna på hemorten, även om deras inkomster blir sämre. Åtskilliga kan också bo kvar genom att arbetspendla. Å andra sidan har *nedläggningsorterna* idag normalt mycket svårare att dra till sig ersättningsindustrier än vad fallet var för hundra år sedan. Genom detta och genom att det ofta är större företag som nu avvecklar driften torde de långsiktiga konsekvenserna för lokalsamhället bli långt allvarigare idag.

⁴⁹ C. W. Bromander, Letafors, s. 25.

⁵⁰ S. Berger, Företagsnedläggning – konsekvenser för individ och samhälle. Berger har arbetat inom projektet Billerudsundersökningen och hänvisar till ett flertal delstudier inom detta.

⁵¹ M. Bäck-Wiklund och H. Lindfors, Utveckling eller avveckling?, särskilt kap. 9.

UNDERLAG FÖR FRAMSTÄLLNINGEN

A. Otryckt underlag

Riksarkivet (RA)

Kammararkivet.

Länsräkenskaper.

Kommerskollegii arkiv.

Bergmästarrelationer.

Primäruppgifter till industristatistiken.

Statistiska Centralbyråns arkiv (SCB)

Summariska redogörelser för folkmängden.

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Älvsbacka kyrkoarkiv.

Husförhörslängd 1891–95.

B. Tryckt underlag

Adamson, R., De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860. Göteborg 1963.

–, Strukturförändringar i värmländsk industri före första världskriget. Värmland förr och nu 66 (1968).

Andersson, I., Järnindustrin i Sunnemo socken under tvåhundraåren (i: Sunnemo socken. Red. N. Lagerlöf m. fl.). Karlstad 1953.

–, Uddeholms historia. Människor, händelser, huvudlinjer från äldsta tid till 1914. Stockholm 1960.

Arpi, G., Den svenska järnhanteringens träkolsförsörjning 1830–1950. Stockholm 1951.

Attman, A., Adertonhundraåret. Fagerstabrukens historia II. Uppsala 1958.

Berger, S., Företagsnedläggning – konsekvenser för individ och samhälle. Uppsala 1973.

Bidrag till Sveriges officiella statistik C) Bergshandtering 1860–1910.

Bidrag till Sveriges officiella statistik La) Kungl. Järnvägsstyrelsens berättelser 1885–90.

Bonnevier, F. L., Om bruksforskning. De värmländska hyttorna och hamrarna. Blad för bergshandteringens vänner 34 (1960/61).

Brodin, L., Fryksdalens finnsocknar. Filipstad 1923.

Bromander, C. W., Letafors, fordom Wermlands nordligaste järnbruk. Karlstad 1899.

Brunskog – de gamle berättar. En sammanställning av Elof Persson. Arvika 1975.

Bäck-Wiklund, M., och Lindfors, H., Utveckling eller avveckling? En lokal samhällsstudie kring regionalpolitisk planering och företagsnedläggning i en glesbygdskommun. Lund 1976.

Carlsson, O., och Hasselmo, W., Minnen från Köla. Arvika 1944.

Erco, C./Ericsson, C. G./, Från svarta till vita kol 1–2. Arvika 1943–48.

Eles, H., Värmländska arbetsvandringar till Norge. Värmland förr och nu 72 (1974).

Eriksson, G., Bruksdöden i Bergslagen efter 1850 med särskild hänsyn till företag i Kolbäckens dalgång. Stockholm 1955.

Fritz, M., Arbetskraften vid Domnarvets Jernverk 1873–1878. Rekrytering och rörlighet (i: Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman). Göteborg 1977.

Furuskog, J., De värmländska järnbruken. Kulturgeografiska studier över den värmländska järnhanteringen under dess olika utvecklingskedan. Filipstad 1924.

Geertz, C., Kolonialism och jordbruksutveckling. De ekologiska förändringsprocesserna i Indonesien. Lund 1971.

Haldin, K., Koppoms bruk. Värmland förr och nu 20 (1922).

Helger, N., Ransäter och Munkfors. Sockenbeskrivning i historisk framställning. Filipstad 1944.

–, Gåsborns socken. 2 uppl. Karlstad 1951.

Hellspong, M., Borlänge – studie av ett brukssamhälle. Falun 1973.

Höglind, G., I sydväst. Trankils kyrka och socken med Lennartsfors bruk. 2 uppl. Stockholm 1963.

Järnbruksminnen. Red. M. Rehnberg. Stockholm 1952.

Larsson, J., Järnet i Ekshäradsbygden (i: Ekshärads socken. Utg. Ekshärads kommun). Karlstad 1969.

Lindberg, O., Näringsgeografiska studier över den svenska pappersindustrins lokalisering. Uppsala 1951.

Lundsjö, O., Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet. Stockholm 1975.

Lövgren, E., Befolkningsutvecklingen. En demografisk studie (i: F. Hjulström, G. Arpi och E. Lövgren, Sundsvallsdistriktet 1850–1950). Uppsala 1955.

Mangskog. En sockenbeskrivning av Mangskogsbor. Uppsala 1950.

Mellkvist, C., Nor. En lokalhistorisk studie och hembygdsbok. Karlstad 1963.

Nerander, M., Emigrationen från Köla. I Köla 5 (1966).

Nilsson, O., Förr och nu. Skämt och allvar för Jössehärsbygden.

Norberg, A., Sägarnas ö. Alnö och industrialiseringen 1860–1910. Uppsala 1980.

Nylén, A.-M., "Herrgård" och bygden. Fataburen 1954.

Olsson, A., Bruksrörelse inom Gunnarskog (i: En bok om Gunnarskog. Utg. Gunnarskogs kommun). Arvika 1962.

Olsson, D., Gullsby pappersbruk och släkten Naucér (i: En bok om Brunskog). Arvika 1946.

Olsson, G., Ekshärads befolknings- och bebyggelseutveckling (i: Ekshärads socken. Utg. Ekshärads kommun). Karlstad 1969.

Palmqvist, J. V., Det gamla bruket. Bilder från folkliv och folkväckelser vid sekelskiftet. Stockholm 1936.

Rondahl, B., Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–

1910. Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle. Uppsala 1972.
- Sandviken. Ett svenskt järnverk 1862–1937. Uppsala 1937.
- Schotte, G., Adolfsfors. Bruks- och personhistoria. I Köla 5 (1966).
- , Industrierna (i: Eda i gammal och ny tid. Utg. Eda kommun). Karlstad 1975.
- Strand, A., Studie över näringslivets utveckling i en väst-
värmländsk skogssocken. Nationen och hembygden 4 (1945).
- Söderberg, J., Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet. Stockholm 1978.
- Törnblom, W., Berättelsen om Charlottenbergs bruk. Arvika 1953.
- Värmlands skogsbruk och därpå grundat näringsliv. Filipstad 1929.
- Östlind, K., Omkring Töck och Östen. Göteborg 1930.

Summary

Social and demographic effects of the death of iron manufacture in Värmland 1860–1910.

The paper deals with the transformation of the iron industry in the county of Värmland in west central Sweden, where some seventy rod mills were closed down between 1860 and 1910. This was an element in the major readjustment which affected the whole of the Swedish iron and steel industry due to the break-through of the cast steel processes, the trend towards larger-scale operations and accentuated competition for forest as energy resource.

The consequences of the closures are studied with respect to migration and changes in the poverty pattern. The areas affected by the closures usually succeeded in adapting well to the new situation. Four reasons can be given for this. 1) The structural transformation took place in an, as a whole, expansive branch. Overall employment in the iron and steel industry increased despite the closures thanks to the dynamic development of the large modern steel mills. There were thus good opportunities for redundant manpower to find new work by moving to other industrial localities. The available material indicates that the majority of workers who lost their jobs through closing down of iron works could normally procure new work without moving very far. 2) Simultaneously with the most intensive phase of the closing down of iron works, in the 1880s, came the great period

of expansion for the pulp industry. The appearance of such industry in previous iron-working localities could dramatically improve the employment situation. 3) The old iron works often owned large tracts of forest, the value of which was rising. Forest-work, sawmills and haulage became increasingly important for employment. 4) The liquidation of iron works did not usually take place at one fell stroke but with gradually reduced production, which facilitated adaptation to the new conditions for the local population.

Of the 43 parishes in which iron manufacture ceased during the period, noticeably elevated losses through migration are observable in not more than 12. An appreciable increase of poverty is observable in even fewer cases. The method here used for measuring poverty is based on taxation figures concerning people who possessed such small means that the authorities considered them incapable of paying any tax. The proportion of these poverty-stricken people in the population increased only in a few parishes, particularly in western Värmland, in connection with the abandonment of iron works, and the rise of poverty was never prolonged. The effects of this process on the extent of poverty were far less serious than the severe crop failure which affected the rural areas of the county at the end of the 1860s.

Strödda meddelanden och aktstycken

Historisk antropologi

Av Ulla Brück

Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet använder vanligen större delen av sina resurser till att fördela medel till de ansökningar som kommer in. Men man har också ambitionen att mer aktivt och självständigt värna om angelägna forskningsområden och peka på nya och möjliga vägar för forskningen. Detta är anledningen till att forskningsrådet den 12–14 oktober 1982 inbjöd till seminarium med temat HISTORISK ANTROPOLOGI: KULTUR I KONTINUITET OCH FÖRÄNDRING. Seminariet hölls på Bjärsjölagård i Skåne och deltagare var ett tjugotal företrädare för ämnena historia, socialantropologi, etnologi, arkeologi och idéhistoria.

I samband med seminariet utgavs också en liten skrift av historikern David Gaunt, *Memoir on History and Anthropology*, i Forskningsrådets nya skriftserie Brytpunkt (HSFR distribution). Gaunts rapport svarar inte direkt på frågan vad historisk antropologi är eller skulle kunna vara, utan diskuterar förhållandet mellan de två disciplinerna. Både historia och antropologi är, säger Gaunt, väldiga forskningsfält med imperialistiska tendenser både i förhållande till varandra och i förhållande till andra vetenskaper. Även om man kan spåra gemensamma förfäder i 1800-talets idéhistoriska klimat har det under det senaste seklet rått ett motsatsförhållande mellan historiker, som kronologiskt studerar det egna samhället, och antropologer, som synkront studerar andra samhällen. Först under 1960- och 70-talen har man börjat intressera sig för varandras arbeten. Radikala historiker med socialt patos som Hobsbawn och E. P. Thompson diskuterar kulturella skillnader mellan samhällsklasser, företrädesvis marxistiskt orienterade antropologer blir intresserade av historiska analyser. I båda fallen ser alltså Gaunt en marxistisk tradition som den förenande länken mellan de två disciplinerna. Men med några undantag har ändå historikernas användning av antropologi blivit ett ytligt applicerande av vissa begrepp, medan den historiskt inriktade antropologen tenderat att lägga under

sig så väldiga tidsavsnitt att den historiska analysen blivit starkt förenklad och mycket spekulativ. Gaunt är alltså kritisk till mycket av historikernas användning av antropologi och vice versa. I ett litet intressant kapitel betitlat "Otherness" påpekar han också att det finns en grundskillnad mellan historikerns och antropologens förhållningssätt till sitt studieobjekt och till sig själv. Antropologen, vars "otherness" är andra samhällen, som han studerar med sig själv som redskap, tvingas att systematiskt ifrågasätta sina egna värderingar och utveckla en extrem känslighet för det autentiska i studieobjektens utsagor. Historikern, vars "otherness" är förfluten tid i det egna samhället, vilket studeras med hjälp av skrivna källor, skolas lika systematiskt till att lita till sina egna värderingar och ifrågasätta källornas värde. Och de källkritiska regler historikern lär sig är i hög grad forskarsamhällets etnocentriska common sense-värderingar. På så sätt blir alltså etnocentrismen, denna antropologens fasa, en vägledande princip för historisk forskning. Kulturrelativismen, antropologens adelsmärke, kan däremot knappast utvecklas med gängse historisk metodik.

Huvuddelen av Gaunts arbete upptas dock inte av metodologiska funderingar över skillnader mellan olika vetenskaper, utan av en nationell genomgång av vad som är publicerat i olika länder och som rimligen skulle kunna klassas som exempel på historisk antropologi. Kriterierna för urvalet är uppenbarligen vaga och diskutabla, men framställningen utgör ändå en högst användbar bibliografi över aktuell och intressant forskning. Den franska Annales-skolan, med namn som Le Goff och Le Roy Ladurie, får till exempel en omfattande presentation.

Hur förhåller sig nu svensk etnologi till historisk antropologi? Den uppfattning som kom till uttryck under själva seminariet kan närmast sammanfattas så här: "Med antropologi menas självfallet också etnologi". Den etnologi som bedrivs med historiskt perspektiv skulle i så fall vara just historisk

antropologi, och detta fält, som kan verka jungfruligt och obearbetat i andra länder, har ju då i Skandinavien sedan länge funnits inom en etablerad disciplin. Den uppfattningen delas tydligen inte av David Gaunt. I sin genomgång av aktuell forskning i Sverige finner han bara två grupperingar som han vill beteckna som intressanta ur historisk-antropologisk synvinkel: en del av den forskning som bedrivs vid Etnologiska institutionen i Lund, och en del av den historiska forskning som bedrivs i Umeå. Denna attityd beror möjligen på en snäv definition av antropologi överhuvudtaget. Tesen att antropologi till sin natur är synkron är ju till exempel högst diskutabel.

Gaunts hållning till vad som skall betraktas som historisk antropologi är också i högsta grad beroende av det synsätt som präglar en del av dagens antropologi: Kultur är medvetande. Denna teoretiska tyngdpunkt var också alldeles uppenbar vid själva seminariet. Allt det som kan sammanfattas under begreppet mentalitetsforskning och mentalitetshistoria kan nu sägas ligga väl inom intresseramen för historisk antropologi.

En forskning om mentaliteter handlar om idéer – mer eller mindre medvetet strukturerade idéer, uttalande värderingar och de uttryck de får i betydendet. Det finns en hel bukett av sinsemellan olika forskningsriktningar och skolor av olika dignitet som på ett eller annat sätt delar detta intresse för underförstådda mentala strukturer – fransk mentalitetshistoria ("Annales-skolan"), symbolisk antropologi, kognitiv antropologi, civilisationshistoria i Norbert Elias tappning, arbetarkulturforskning såsom den bedrivs tex vid Centre for Contemporary Cultural Studies i Birmingham, för att nämna några. Nyckelorden för den här typen av forskning är "världsbild", "ideologi" och "tankefigur" – ord som ofta återkommer i den forskning som i dag presenteras. I Sverige har denna typ av tänkande hittills avsatt *Den kultiverade människan* (vars teoretiska bakgrund är "glatt eklektisk", för att använda Orvar Löfgrens egna ord). Bland de verk i den internationella litteraturen som man nu kastar blickarna mot märks Carlo Ginzburgs *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del 1500* (Turin 1976. Engelsk översättning: *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*. London 1980), ett arbete som nu tycks ha ersatt Le Roy Laduries *Montaillou* som Boken Man Bör Läsa.

Det gemensamma för alla dessa olika och inte nödvändigtvis av varandra beroende forskningsin-

riktningar är just att man intresserar sig för människors medvetandehåll. De flesta av de föredrag vid seminariet som hade empirisk bakgrund utgick också från liknande tankar, som nu tycks ha slagit rot ordentligt i många discipliner. Lennart Lundmark, historiker från Umeå, talade om **PROTEST OCH PROFETIA. STATISK VÄRLDSBILD OCH DYNAMISK IDEOLOGI I TOR-NEDALEN**, ett intressant uppslag till ett forskningsprojekt om Korpelårörelsen. Socialantropologen Bengt-Erik Borgström talade om **HISTORIA SOM KULTURELL KOMPLEMENT**, där han med exempel från Anundsjö i Ångermanland visade hur historien bildar en integrerad del av den existerande lokalkulturen. Den "provocerade historien", den medvetna och reflekterade kartläggningen av gångna tider, är betydelselös för de flesta människor, men den "spontana historien", den icke-organiserade kunskapen om det förflutna, kommer ständigt till uttryck i dagligt liv i umgänget människor emellan. Jonas Frykmans bidrag hade rubriken **KROPPEN, SJÄLEN OCH SAMHÄLLET: Föreställningar om kroppen i 1900-talets svenska kulturförändring**. Med sitt som alltid förföriska språkbruk manar han fram bilden av den gigantiska folkfostran som förborgerligandet under det tidiga nittonhundratalet innebar: "Med det rationalistiska samhällets blanka vapen: bostadshygien, mentalhygien, sexualhygien, mathygien och rashygien skulle förslummade bygder ryckas upp, ingrodna vanor reformeras och defekta element av befolkningen bättras eller elimineras". Med en ny syn på den egna kroppen, kroppen som distinktion och gräns mot omvärlden, skiljs nu individ från individ, inte klass från klass som under det gamla samhällets dagar. Den institutionaliserade ojämlikheten ersätts med en individuell ojämlikhet, där individen kan utveckla sin kropp och sitt jag.

Frykman uppfattar förborgerligandet som en process som har en riktning – överklassens fostran av underklassen. En annan syn har idéhistorikern Ronny Ambjörnsson. Han presenterade sitt forskningsprojekt om Norrlands bildningshistoria under rubriken **IDÉSPRIDNING OCH IDÉBILDNING**. Den teoretiska bakgrunden är dels Carlo Ginzburgs resonemang om en lärd och en folklig idévärld, dels den svenske sociologen Johan Asplunds tankar om olika artikulationsnivåer för idéer – en intellektuellt välstrukturerad "diskursiv" nivå och en vagare "tankefigurnivå", innehållande idékonglomerat som framstegstanken el-

ler individualismen. Dessa mindre medvetet strukturerade tankefigurer skulle enligt Ambjörnsson kunna få fäste i en folklig idémiljö och sedan självständigt bilda grogrund för till exempel föreställningarna om den skötsamme, bildningstörstande och reflekterande arbetaren, den människotyp som idealiserades i såväl arbetarrörelsen som nykterhetsrörelsen och missionsrörelsen. Ambjörnsson ser inte detta som ett förborgerligande utan som klassens självcivilisering, ett svar på ett existentiellt och politiskt problem och en reaktion på en situation.

Principiella svårigheter att blottlägga och bedöma värderingar med hjälp av historiskt material som till exempel rättegångsprotokoll diskuterades av lundahistorikern Eva Österberg, i anslutning till hennes tidigare publicerade "motbilder" av 1600- och 1700-talens svenska bondesamhälle. ("Den gamla goda tiden". *Scandia* 1982.) Hon tog också upp frågan om hur en traditionell historisk periodindelning, gjord på grundval av samhälls-ekonomiska realiteter, förhåller sig till den rytm som "mentaliteterna" har. Teoretiskt tänkes de ju vara trögare än de socio-ekonomiska faktorerna och den gängse periodindelningen blir alltså olämplig för mentalitetsforskningen.

Är historisk antropologi detsamma som tvärvetenskaplig mentalitetshistoria? Naturligtvis inte med nödvändighet. Av olika skäl blev det ett dominerande tema vid forskningsrådets seminarium och det är uppenbart att den större integrering mellan historia och antropologi som David Gaunt

tycker sig finna under de senaste åren har sin grund i ett samstämmigt intresse för forskning kring värderingar och medvetande. Men det finns också andra anledningar till att historiker och antropologer skulle ha glädje av gemensamma diskussioner, och de har att göra med svårigheterna att förena en analys över tid med en närsynt granskning av kulturella och sociala system. Sådana frågor togs upp av Bjarne Stoklund under rubriken KULTUR I FORANDRING OG KONTINUITET: EN ETNOLOGISK SYNSVINKEL, där han utvecklade det historiska perspektivets principiella betydelse för etnologin. Han diskuterade också problem kring det förkortade historiska perspektiv som nu är vanligt och svårigheterna med starkt förenklade dikotomier av typ "borgerlig kultur" versus "bondekultur", där man projicerar på förhand givna begrepp på ett empiriskt tunt material. Också socialantropologen Göran Aijmer diskuterade den historiska dimensionens betydelse i sitt inlägg WHY SHOULD ANTHROPOLOGISTS BOTHER ABOUT THE PAST? På olika sätt belyste han omöjligheten av att i ett och samma sammanhang strukturera alla de oändligt många faktorer som ett kulturellt system innefattar.

Forskningsrådet, personifierat i Bo Öhngren, som ledde och organiserade seminariet, kunde vagt utlova en fortsättning. Det är bara att hoppas att det blir av och att den teoretiska och metodiska diskussionen kring hur man studerar förändring då kan fördjupas.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Christian Aarsrud: Smidda gravkors. En studie i folklig formbildning. Deutsche Zusammenfassung. Diss. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund nr 25. Gleerups. Lund 1982. 196 s., ill.

Bland Värmlands många sevärdheter är också Ekshärads kyrkogård ett "måste" för alla kulturhistoriskt intresserade besökare. Den är sedan gammalt känd för de många vackra smideskors, som pryder flertalet gravar och vilka så fint avtecknar sig mot den vida rymden över Klarälvens dalgång i öster.

Dessa kors har tidigt uppmärksammats av forskningen. I nummer ett av Nordiska museets handlingar fick de 1932 sin utförliga dokumentation av Brynolf Hellner med teckningar av konstnären Oscar Jonsson. Det rör sig om mer än 200 kors, tillkomna under ett århundrade med det äldsta daterat 1753.

Smidda järnkors finns emellertid också på åtskilliga andra håll i landet, fastän inte i sådan myckenhet som här. Hellner nämner om paralleller i andra landskap, och nu har materialet i dess helhet lagts till grund för en akademisk avhandling av antikvarien vid Älvsborgs läns museum i Vänersborg, Christian Aarsrud.

I sin inledning betonar förf. vad som också antydtes i bokens underrubrik att hans syfte främst varit att studera själva formspråket hos denna speciella art av folkkonst. För sitt arbete har han gjort många och långa resor, till en del förberedda genom utskickade frågelistor. Närmare tjugo år har det tagit honom att samla in sitt material. Resultatet är imponerande, 2 700 kors, alla fotograferade och noterade beträffande årtal, de dödas namn och så långt möjligt deras sociala ställning. Det sistnämnda har för ett urval kontrollerats och kompletterats genom studier av arkivens dödböcker och bouppteckningar m. m.

Avhandlingen får sin självklara avgränsning i tiden – från 1600-talets början till 1800-talets mitt – medan vad gäller rummet förf. begränsat sig till ett område snett söderut från Värmland och Dal till Östergötland och Småland. Här finns huvuddelen av ett till grundformerna tämligen homogent bestånd, låt vara att likartade exempel kan hämtas

också från främst Västmanland, Jämtland och Norge. I detta sammanhang inställer sig naturligt nog frågan om hur representativt materialet är. Förf. förklarar sig nöjd, och det stora antal kors som inventerats är som sagt imponerande. Men dels är beläggen hämtade från ett rätt stort område, dels och framför allt är de fördelade på ca 250 år. För en enkel beläggslista räcker väl detta, men förf. vill ju också tolka utvecklingen samt spridningen och dess mekanism. Han konstaterar själv att antalet kors även i nu gravkorsrika bygder uppgår till blott ett tiotal eller mindre per årtionde, således knappt ett kors per år. Många har förstörts av väder och vind, andra och tydligen en stor del har medvetet slängts bort sedan typen blivit omodern. Likväl bygger förf. upp tabeller och scheman, där han hårt pressar materialet vid sina slutsatser. Fig. 10 visar, exempelvis, att av ett 70-tal döda i Sundals härad år 1850 har bara 5 fått smidda järnkors. Det är en låg siffra, men tyvärr också osäker. Ty de fem är kors som bevarats, hur de övriga gravvårdarna sett ut vet man inte. De kan ha varit av sten eller trä, men naturligtvis också smideskors, nu försvunna. Samma osäkerhet vidlåder också en del andra tabeller.

Viktiga i ett sammanhang som detta är utbredningskartorna. Men för läsarna har förf. inte gjort det lätt, ty de är för grovmaskiga. 1600-talskors markerar där sida vid sida med sådana från 1800-talets mitt, och i avsaknad av orienterande sockenkartor blir deras lokalisering oklar. I stället kunde de ha uppdelats på ett antal smärre kartor för lämpligt valda tidsperioder och med så långt möjligt sockenindelning. Så sker till viss grad i tabeller i bokens slut – men med annorlunda teckenmarkering än för motsvarande kors på kartorna! För den som är okunnig om landskapens geografi i detalj ger de emellertid inte mycket om spridningsvägar och eventuell grannskapspåverkan. Även den som är väl hemmastadd i bygderna har svårt att finna ut mycket mer än tidsfördelningen av olika typer, alltså vad som redan sagts i kapitlet om formbildning.

Detta kapitel är bokens grundläggande och av bestående värde med sin uttömmande text om huvudtyper – ringkors, triangelkors, flerarmade kors, m. fl. – och alla varianter. De klargörs ge-

nom många teckningar av förf:s egen hand. De är välgjorda men det skulle inte ha skadat med någon form av skala för att ge litet bättre uppfattning om storleken, som ju växlar starkt. Likaså hade några konstnärligt tagna foton av kors och detaljer varit en tillgång.

Förf. håller sig strikt till sitt ämne, de smidda korsen. De kors av gjutjärn som senare följde behandlas inte, ej heller mer än i förbigående äldre gravvårdsformer i trä eller sten, vilka ju var dominerande också i smideskorsens huvudområden. Någon slags karakteristik av dessa områden ekonomiskt och socialt, något om eventuella innovationsbygder eller motståndsfästen m. m. kunde också ha gett en intressant bakgrund. Men en nutida doktorsavhandling får ju inte svälla ut för mycket, och allt kan man inte föra till torgs.

Något av detta kommer dock fram i avsnittet om avnämare och tillverkare. Det är nog uppenbart att, trots ibland svagt statistiskt underlag, smideskors rests huvudsakligen över en minoritet av socknens befolkning, dvs. den burgnare delen. De blev ju aldrig, bl. a. av kostnadsskäl, vanliga, ens där de i dag är talrika såsom i Ekshärad.

Vad gäller tillverkningen betonas att det här är fråga om en ren och genuin folkkonst, utövad av konstfärdiga bönder på samma sätt som man i äldre tid ofta själv gjorde sina möbler, redskap och mycket annat. En vanlig uppfattning att det var smeder vid de många små järnbruken som stod för tillverkningen avvisas helt. Korsen uppträder också inom rena jordbruksområden, där det aldrig funnits något järnbruk, och de uppvisar ofta en påtaglig individualism, skiljande socken från socken.

Detta är säkert riktigt i stort, men förf. tar nog ändå lite väl lätt på brukens roll i sammanhanget. För fjärrspridningen både från ursprungslandet Tyskland och inom Sverige har de betytt åtskilligt, och de finns, om också på visst avstånd, i bakgrunden över hela spridningsområdet för denna speciella gravvårdstyp. Råvaran, ofta i form av "oxjärn" eller smedernas "överjärn" kom därifrån, kunskapen om finare smidesarbete likaså. Anmälaren vill gärna peka på de manufakturmedjor, som blev så talrika i samma bygder och samtidigt med korsens blomstringstid efter 1700-talets mitt. I dessa smedjor med lätta knipphammare i stället för de tunga stångjärnshamrarna bedrevs klen-smide, bl. a. av bandjärn, samt bänkarbete med utformning av finare detaljer, just vad som behövdes för att göra också smidda gravkors. Redan

tidiga kronobruk med manufaktursmide, såsom exempelvis de på 1500-talet av Gustaf Vasa och hertig Karl anlagda i Värmland, kan måhända genom sina många tyska smeder ha underlättat introduktionen av den nya gravvårdstypen.

Bokens andra huvuddel har ägnats formanalys. Här konstaterar förf. på goda grunder att de smidda gravkorsen inte blott genom tillverkarnas och avnämarnas sociala tillhörighet utan också i utformningen är ett ovanligt exempel på folkkonst, helt utan påverkan från yttre förebilder i stilkonsten, från städernas hantverkare eller från myndigheters påbud o. dyl. Traditionen är en dominerande faktor — i vissa områden kan huvudtypen följas uppåt 200 år — men inom dess ram skapas under korsens blomstringstid en rik och varierad formvärld. Även när en ny typ slår igenom kan ålderdomliga detaljer anknyta till äldre tid. Det slås fast att den egna socknen i mycket utgör en gräns, och att många av korsen genom sin speciella utformning därför går lätt att bestämma till ursprunget. Troligen är detta riktigt, men man vågar nog att liksom ovan ibland sätta ett frågetecken beträffande representativiteten i det bevarade materialet.

Förf. vill som nämnts inte minst belysa folkkonstens art och villkor. Han avvisar äldre, främst tyska teorier om en bunden, tämligen stillastående konst som utflöde av något slags folksjäl och betonar naturligt nog i anslutning till nordisk forskning individens och samhällets roll både i fråga om begränsning och nyskapelser. Vid förklaring av de senare använder han begreppet "periferins betydelse", dvs. att nyheter har lättare att slå igenom i gränsområden för olika former, medan man i centralbygderna håller fast vid äldre modeller. Alltså tvärtemot den vanliga iakttagelsen om växande i centrum med reliktbodygder i utkanterna.

I fornutvecklingen vill förf. urskilja två principer: den additiva med upprepning av motiven som i äldre tiders mer primitiva konsthanterverk och den syntetiska med genomgripande omvandling. Förf. gör också en "kommunikationsteoretisk analys" för att visa individens betydelse både som tillverkare och avnämare för fornutvecklingen.

En del i detta avsnitt framstår åtminstone för anmälaren som lite diffust och onödigt tillkrånglat. Det är en slags överbyggnad på det enkla faktum att bland de många former och varianter som skapas, blir några ledande och traditionsbildande, medan andra inte accepteras och snart blir glömda. Att spridningen främst skett genom kon-

takt grannbygder emellan står klart, men i motsats till ett studium av sentida källmaterial går det här inte att utpeka vissa personer eller grupper som innovatörer eller, i regel, ens att finna påtagliga spridningsvägar. Förf:s försök är vällovliga men synes mestadels utmytna i självklarheter.

Före sammanfattningen i bokens slut kommer däremot ett utmärkt kapitel, kallat Form, innehåll och värdering. Här beröres olika skiftningar i människors uppfattning om döden så som den också kommer till uttryck i korsens symbolik. Från att ha förknippats med magi till skydd mot gengångare o. d. förskjutes inställningen hos de efterlevande till omsorg om de döda, det kristna hoppet efter döden med symboler för uppståndelsen och ett evigt liv. Det är främst pietismen som gör sig gällande. De blad och grönskande stammar som utmärker en del senare kors, erinrar om slutstrofen i Paul Gerhards vackra sommarsalm 475: "Behåll mig till Ditt paradiset/ och låt mig på de trognas vis / i Dina gårdar grönska..." De krönande kronorna är mindre brudkronor än en syftning på den lifsens krona, som den troende skall få mottaga ur Herrens hand. På andra kors kan en fjärl få symbolisera uppståndelse som i begravningssalmen 572: "— — I går dig puppan inneslöt / i dag du glad ditt fångsel bröt / Min själ skall ock få ving-ar." Men, som förf. påpekar, var väl vare sig korsens tillverkare eller dess avnämare så hemma i eskatologiska tankegångar. Genom psalmboken, ibland hemmets jämte Bibeln enda bok, fick de emellertid impulser till ett nytt symbol- och form-pråk.

En fråga man gör sig är: varför upphörde bruket av smidda järnkors? Nya gravvårdstyper trädde fram, de många små järnbruken försvann med bruksdöden efter seklets mitt, och, framför allt, det gamla självhushållet gick mot sin upplösning och mångkunnigheten fick vika för specialkunnande. Detta styrker ju för övrigt bokens tes om de smidda korsen som renodlad folkkonstprodukt. Först i våra dagar görs det på nytt liknade kors, men nu av konsthantverkare för avsalu, något som för övrigt är värt alla uppmuntran.

En inte helt oviktig invändning mot boken är det vimmel av skrivfel, som utmärker litteraturförteckningen. Helt onödigt efter så många år.

Författaren slutar sin avhandling med följande ord: "Gravkorsens formvärld är i hög grad en spegling av traditionens betydelse, den skapande individens medvetet artistiska förmåga och kollektivets känslighet för formkvalitén." Det är bra for-

mulerat, och trots vad som här sagts om lite svag representativitet och andra invändningar i vissa avseenden, kan han med skäl uttala sig så efter sitt mångåriga studium av denna vackra grupp inom vårt lands folkliga konst som de smidda gravkorsen utgör. De har genom hans bok fått en bestående minnesteckning.

Gösta von Schoultz

Pablo Wiking-Faria: Dalabönder uppfann järnplogen. Dalarnas hembygdsbok 1981. 49 s., ill.

Det är lika förvånande som glädjerikt att en museipublikation som Dalarnas hembygdsbok 1981 ägnar nära halva utrymmet åt ett jordbruksredskap. Men så bär studien också rubriken "Dalabönder uppfann järnplogen". Det räcker tydligen inte längre med dalahästen och kurbitsen när man numera vill sälja Dalarna!

Författaren heter Pablo Wiking-Faria och hans namn borgar för att han åtminstone inte själv är dalkarl. Han räknar sig som ekonomhistoriker, vilket är mera anmärkningsvärt med hänsyn till ämnesvalet. Finns det inte längre kunskaper att hämta för redskapsforskare vid Sigurd Erixons gamla institut på Djurgården? Eller har författaren inte funnit stöd för sina teorier?

Man behöver inte vara historie-materialist för att gripas av den stimulans som dialektiken rymmer och där man hellre angriper fars forskningsgeneration än farfars. Ragnar Jirlow, västeråslektorn och etnologen som själv gick under hedersnamnet Plogen, går alltså tämligen fri medan ett översiktsarbete av recensenten (Järnplogen som innovation, Lund 1962) lämpat sig bättre att ta spjärn emot. Jag vet mig knappast någonsin ha blivit åberopad så ofta och kan därför inte underlåta att besvara uppmärksamheten.

När jag själv för två decennier sedan grep mig an plogstudiet tyckte jag mig ta ett kliv framåt då jag i likhet med Olof Nordström behandlade järnplogen som innovation i stället för att som Jirlow granska träplogarnas terminologi och teknologi. Men min process-studie präglades mera av metodisk experimentlusta än av social-historisk lidelse. Med Pablo Wikings förhåller det sig tvärtom: Han har en samhällsteori som mer eller mindre tydligt artikulerad styr hans sökande. Medan jag med viss spänning försökte klarlägga ett problem, måste Wikings ha varit löst från början. Svaret är t. o. m. formulerat på förhand av hans frände Janken Myr-

dal: Det är bönderna som uppfunnit de nya jordbruksredskapen som medförde den agrara revolutionen. Ståndspersonerna har motarbetat utvecklingen. Det är denna populistiska tes som Pablo Wiking vill bevisa.

Jag medger gärna att Wikings hypotes, som redan i uppsatsrubriken förvandlades till en tes, skänker mera spänning åt läsningen än min egen studie som avsåg att klargöra när och var järnplogen fick sitt genombrott i vårt land. Även om Wiking varken tar avstånd från diffusionistiska eller funktionalistiska synpunkter går hans studie främst ut på att visa vem eller vilka det var som uppfann järnplogen. Han vill alltså egentligen lösa ett evolutionistiskt problem.

Hur viktigt detta är kan naturligtvis diskuteras, och ännu mer hur möjligt det är att lösa. Som jag själv försökte visa låg impulserna till de förbättrade plogarna i tiden på olika håll i Europa. Men det är ett välbekant förhållande att det inte räcker med idéer för ett genombrott. Det måste också finnas ett behov, en lämplig jordmån för idéerna att rota sig i. Det var denna problematik jag berörde i avsnittet ”nyhetsmotsstånd och acceptering”.

Men det finns också andra faktorer att väga in både på produktions- och konsumtionssidan. En sådan är tillgången på råvaror, arbetstid, arbetsfarenhet och köpare. En annan är erfarenhet av själva redskapet – alltså plogen – och lönsamheten av att investera i ett nytt och dyrare redskap, vilket i sin tur både kan sammanhånga med arbetskraft och åkerareal (jfr A. Fenton, *Sickle Scythe and Reaping Machine. Innovation Patterns in Scotland. Ethnologia Europaea vol VII, 7 1973/74*). Problemen blir inte mindre om man för in nyodlingen i bilden vars förutsättning var att gödselfrågan löstes (jfr N.-A. Bringéus, *Brännodling*, Lund 1963).

Wiking är naturligtvis medveten om att frågan om järnplogens uppfinning, genombrott och spridning måste lösas kontextuellt men går likväl förbi några av de viktigaste frågorna. Vad värre är, han begränsar sin studie till ett landskap. När han i slutet av sin undersökning gör försök att vidga studien över hela landet upptäcker han till sin förtret att Bringéus ”mest intresserar sig för fabriksstillverkade plogar”. Ja just det, vi behandlar i stort två olika företeelser. Wiking är i Jirlows fotspår bara intresserad av bondesmidda järnplogar, mitt intresse gäller brukstillverkade järnplogar. Wiking intresserar sig för en relativt marginell företeelse i ett område där åkerbruket haft under-

ordnad betydelse. Jag behandlade den brukstillverkade järnplogens genombrott i stor skala och då främst i Sveriges jordbruksbygder. Jag använde därvid ett tidigare helt obeaktat omfattande statistiskt material som medgav överblick i tid och rum. Jag förde fram min riksundersökning till omkring år 1900, medan Wiking avbryter sin landskapsstudie omkring 1800.

Jag visade – men naturligtvis utan att använda någon historie-materialistisk teori, vilket inte var aktuellt inom etnologin på den tiden – att det var först med den kapitalistiskt betingade bruksproduktionen av plogar i stor skala som den agrara revolutionen var möjlig i förening med jordskiftningen och – vad gäller nyodlingen – i förening med att gödselfrågan löstes. Liksom för de hantverksmässigt producerade saluplogarna ledde därvid de större gårdarna utvecklingen. Det var ju på de stora arealerna som de största vinsterna stod att hämta. De fattigare lånade sig till en början ofta fram med järnplogar.

Jag visade vidare att produktionen av fabriksstillverkade plogar helt blev en sak för bruken i det sydsvenska jordbruksområdet. En plogfabrik i Falun fick bara marginell betydelse (Bringéus 1962 s. 41 f.). Både dalplogens och värmlandsplogens roll som *järnplogar* blev en kort episod i det svenska jordbrukets historia, men för den skull naturligtvis inte ointressant.

Det viktiga är nu om Wikings tes kan bevisas på empirisk väg med beprövade eller obeprövade metoder. Låt mig då genast ge honom en elege för att han – till skillnad från många andra yngre etnologer – verkligen arbetar empiriskt om än en smula omständligt.

I den bakgrundsteckning som jag gjorde av bruksfabrikationens föregångare prövade jag själv bouppteckningarna i Dalarna som källmaterial (Bringéus 1962 s. 18). Jag fann emellertid källmaterialet alltför ofullständigt och sprött för att tillåta hållbara slutsatser. Från Skåne var jag van vid ett material, som tillät kartografisk redovisning i jämna intervall, baserade på ett rikt och pålitligt källmaterial (Bringéus, *Tradition och förändring i 1800-talets skånska lanthushållning. Kristianstads Läns Hushållningssällskap 1814–1964, Kristianstad 1964*). Wikings totala bouppteckningsmaterial från Dalarna motsvarar föga mer än en enda årgång skånska bouppteckningar under 1800-talets förra hälft. Men därtill kommer att det fördelar sig mycket ojämnt ur rumslig synpunkt.

Men skam den som ger sig. Wiking menar sig ha

funnit en utväg att använda det befintliga bouppteckningsmaterialet i Dalarna genom att där terminologin ("järnplog", "plog med järnfjöl" etc.) sviker i stället låta bouppteckningsvärdena skicka materialet. Billiga plogar måste vara träplogar, dyrare plogar järnplogar! I ett stort, statistiskt bearbetbart material hade metoden kanske varit användbar. Men så ekonomhistoriker han är tvingas Pablo Wiking att nöja sig med mjukdata, dvs. tolka få och spröda bouppteckningsnotiser.

Ur etnologisk synpunkt är metoden vanskelig. Hur den kan tillämpas inom ekonomisk historia är mig ofattbart. Redan bouppteckningarnas terminologi erbjuder fallgropar. När Wiking t. ex. finner ett redskap benämnt "ploghyvel" drar han därav slutsatsen att detta använts för hyvling av den konkava vändskivan på en träplog. I själva verket är "ploghyvel" en metaforiskt bildad term, som inte har det ringaste med jordbruk att göra, men väl med "att plöja i trä". En listhyvel alltså!

Ännu osäkrare är det att gå till bouppteckningsvärdena, som näppeligen svarat emot marknadsvärdet (vilket jämförelser med bevarade auktionsprotokoll visar). Men inte heller som relativ parameter är de säkra. På landsarkivet i Visby har jag funnit hur fisknät med samma storlek åsatts olika värden i äldre bouppteckningar. Eftersom tillverkningsåret även angivits är det lätt att konstatera att bouppteckningsvärdena relaterats till redskapens ålder. En dyr plog kan alltså i analogi härmed vara en relativt nytillverkad träplog medan en sliten järnplog kan värderas lågt. Denna elementära felkälla finner dock inte ens Pablo Wiking värd att diskutera. Han kan emellertid inte heller enbart bygga på bouppteckningsuppgifter utan tvingas att tolka dem t. ex. med stöd av notiser i äldre topografisk litteratur.

De tidigaste beläggen för plogen med järnfjöl (Linneus 1734, Tidström 1754) är från trakten av Ore. Men om man kan räkna med ett *genombrott* för järnplogen i denna del av Dalarna är mera tveksamt. Wiking räknar med en kontinuitet framöver i tiden trots att bouppteckningsmaterial saknas. Den tidiga förekomsten här kan ha berott på personliga initiativ, som inte längre är gripbara (jag räknade med impulser från Furudals bruk, dock utan att kunna bevisa dem). Betingelserna för en vidgad spridning från denna del av Dalarna var uppenbarligen inte de bästa. I Västerdalarna hade man större intresse för Värmlandsplogen som här efter hand blev dominerande (Bringéus 1962 s. 44) måhända beroende på dess lämplighet som nyod-

lingsplog.

Det blev i stället södra Dalarna som blev den hantverksmässigt tillverkade plogens verkliga spridningscentrum och beteckningen Skedviplog som brukades långt fram på 1800-talet (Bringéus 1962 s. 44) ger en tydlig anvisning härom. Bonden Mats Jansson i Skedvi belönades 1776 av Vetenskapsakademien för "bästa svenska plog". Men därmed befinner vi oss inte längre i det egentliga bonde-Dalarna utan i en trakt där bönderna också var smeder. I det närbelägna Hedemora idkade inte mindre än 150 bönder avsalusmide. Det är alltså från en trakt med tillgång såväl till smidesjärn som med gamla smidestraditioner som dalplogen med järnfjöl får sin verkliga spridning. Det är därmed inte vilka "dalabönder" som helst som var de första tillverkarna och brukarna av järnplogar. Om "dalabönder *uppfann* järnplogen" är ännu obevisat.

När Wiking relaterar järnplogens spridning till de sociala förhållandena i Dalarna slår han i princip in på rätt väg, men undersökningsområdet är olyckligt valt eftersom dylika skillnader knappast var mindre markerade i vårt land än inom bondeklassen i Dalarna. När han vidgar diskussionen av de sociala sambanden har det däremot inte passat honom att hänvisa till min uppsats *Folklig kultur och social struktur* (Rig 1978) där det ganska tydligt framgår att det är lundaetnologerna som öppnat de nya etno-sociala perspektiven och detta oberoende av deras ideologiska medvetenhetsgrad. Den kunskap Wiking härvidlag tillför oss är närmast additiv.

Men när Pablo Wiking i populistisk iver vill leta efter en bov i dramat blir det en Bonde med stort B som hamnar i galgen, dvs. en adelsman och hans ståndsbröder. Eftersom adelsmännen inte gått längre norrut än eken har de näppeligen heller kunnat hindra järnplogens spridning åtminstone i Dalarna! Däremot fanns de söder om Dalälven och en del av dem var t. o. m. driftiga fabrikörer i Carl Georg Stiernswärds efterföljd. Men detta passar dåligt med Wikings tes och därför avbryter han sin undersökning med 1700-talets utgång, dvs. innan det verkligen börjar hända något inom svenskt jordbruk.

Pablo Wiking har genom sin energiskt förfäktade tes gjort det angeläget att på nytt ta upp studiet av järnplogen liksom av andra jordbruksredskap. I den mån man med ekonomhistorisk metodik framgent fortsätter härmed måste detta hälsas med tillfredsställelse också av etnologer.

Men det måste ske med andra metoder än i den här anmälda undersökningen och med mer nyanserade teoretiska utgångspunkter.

Nils-Arvid Bringéus

Aagot Noss: Adolph Tidemand og folk han møtte. English summary. Universitetsforlaget og Norsk Folkemuseum. Oslo 1981. 249 s. ill.

I serien Norske Folkedrakter har utkommit en fjärde volym: "Adolph Tidemand og folk han møtte". Den är, liksom de andra böckerna i serien, skriven av Aagot Noss verksam vid Norsk Folkemuseum i Oslo. Tidigare har utgivits Johannes Flintoes dräktakvareller (Oslo 1970), Joachim Frichs dräktakvareller (Oslo 1973) och Statuane i Nordmandsdalen (Oslo 1977). Med boken om Tidemand har folkdräktsbilder från 1760-talet och in på 1870-talet publicerats och gjorts tillgängliga för forskare och allmänhet. Ett utmärkt initiativ väl värt att ta efter också i andra länder.

Adolph Tidemand föddes år 1814 i Mandal och dog år 1876 i dåvarande Christiania. Han studerade konst vid Köpenhamns akademi 1832–1837 och sedan vid Konstakademien i Düsseldorf. Düsseldorf var då samlingspunkt för konstnärer besjälade av nationalromantikens idéer och ivrigt syselsatta med att i sitt måleri dokumentera seder och bruk, bostads- och dräktskick i det gamla bondesamhället. Tidemand var en av de ledande inom Düsseldorfskolan och blev det norska allmogelivets konstnärlige upptäckare.

Adolph Tidemand tillbringade större delen av sitt vuxna liv utomlands, men mellan åren 1843–1874 företog han inte mindre än 17 studieresor i hemlandet. I kapitlet "Reisene og folkedraktbiletta" kan man i texten och på kartbilder följa Tidemand i spåren. Man får veta vem han hade i sällskap, hos vem han tog in och när och var de olika bilderna tillkom.

Boken omfattar 62 akvareller, 53 teckningar och 34 oljestudier från dessa färder. Endast undantagsvis har bilder målade i ateljé medtagits. Huvudparten av bilderna är hämtade från Tidemands samling i Nasjonalgalleriets i Oslo ägo. Många av dem publiceras nu för första gången.

Tidemand daterade oftast sina bilder och antecknade också modellens och gårdens eller platsens namn. Aagot Noss har med dessa annota-

tioner som utgångspunkt försökt att ta reda på vilka modellerna var.

I de flesta fall har det lyckats henne att identifiera personerna i fråga genom idoga studier av arkivmaterial och släkt- och gårdshistoria samt genom informanter. Det visar sig att Tidemand ofta hämtade sina modeller från samma familj, gård eller trakt. De hörde med få undantag till bondebefolkningen och återfinns på alla steg i den sociala rangskalan alltifrån stortingsmannen ner till pigan med flera utomäktenskapliga barn. De flesta är avbildade iförda högtids- eller kyrkogångsdräkt och några har säkert fått låna plagg de själva omöjligen kunde ha ägt. Aagot Noss tolkar detta så att Tidemand också var mycket noga med att få rätt människotyp till sina studier.

Bilderna visar ett i tid och rum rikt varierat dräktskick. I bokens längsta kapitel "Drakter og portrett" redovisas bilderna landskapsvis. Varje bild är försedd med kända biografiska data om modellen och en utförlig dräktkommentar. Aagot Noss gör också en kort sammanfattning av de olika dräkttyperna inom varje härad. Bildernas konstnärliga kvalité behandlas av Leif Östby i kapitlet "Konstnären Adolph Tidemand". Han konstaterar att Tidemand under de första tio åren var en akvarellens mästare men sedan gjorde sina bästa skisser i olja. Boken är också försedd med litteratur- och källförteckning, noter och namnregister samt en katalogdel, översatt till engelska.

Genom sin forskning anser sig Aagot Noss på goda grunder kunna bevisa att Adolph Tidemand i sina dräktstudier är en pålitlig källa. Hon har jämfört bilderna med annat källmaterial, bl. a. bevarade plagg, och funnit att dräktdelarna är i det närmaste identiska med dem, som återfinns på skisserna. Ett konstaterande man givetvis gärna tror på men som det vore roligt att ha fått belyst med t. ex. fotografier på någon eller några av de folkdräktsdockor i Norsk Folkemuseum, som enligt uppgift klätts på efter Tidemands bilder.

I boken finns emellertid en del foton, tagna ibland flera årtionden efter dräktstudiens tillkomst, som visar modellerna iförda exakt samma plagg som på Tidemands bilder. Detta styrker ytterligare Tidemands trovärdighet som folkdräktskildrare och bekräftar dessutom riktigheten i hans namnuppgifter.

Boken har en tilltalande layout och är väl tryckt på bra papper. Kvaliteten på färgbilderna är hög och gråskalan hos de svartvita bilderna är känsligt återgiven. Det är sällan man ser en så vacker och

välgjord bok. Den kommer att bli till stor glädje för alla sina läsare. Aagot Noss har gjort ett utomordentligt gott arbete.

Britta Hammar

Börje Teijler: Litteratur om Örebro län.
Del 1. Örebro stad. [Utg. av] Stiftelsen
Saxons Närkesarkiv. Örebro 1981. 331,
(1) s.

Börje Teijler, stadsbibliotekarie i Hallstahammar, är en välförfaren bibliograf. År 1974 utgav han *Bibliographia Upsaliensis*, en volym om drygt 12 500 nummer och 450 sidor. Den omfattar inte bara i bokform utgivna arbeten utan även tidskrifts- och tidningsartiklar samt småtryck.

Samma vida ram har satts kring Teijlers nya bibliografi. Den är också omfångsrik: 7 300 nummer och drygt 330 sidor. Den är systematiskt uppställd enligt det allmänna svenska biblioteksschemat och sålunda lätt att hitta i, vilket Teijler har underlättat genom författarregister, personregister samt ort- och sakregister, där t. o. m. stadens olika eldsvådor är ordnade årsvis.

Ibland går Teijler ända till fyra bokstäver i systematiken: under Qdfj finner man sålunda Örebro hundar och katter, och i en avdelning med fem bokstäver, Ugjba, finner man "Insekter: stek-

lar, myror, bin". Överraskande fattig, med tanke på Teijlers stora noggrannhet, är avd. M: Etnografi och folklivsforskning – Nils Gabriel Djurklous litterära verksamhet omfattade ju t. ex. annat än Örebro stad och han finns med i andra sammanhang i bibliografien. – I Uppsalabibliografien förekommer en avdelning, som saknas i Örebro-boken: musikalier; Örebro-musiken är tydligen ej lika framträdande som Uppsala-musiken.

I företalen till båda bibliografierna redogör Teijler för sina intentioner och principer. En viktig urvalsprincip är i Örebro-volymen att endast "större, pregnanta, och p. g. a. innehållet värdefullare [tidnings]artiklar [har] medtagits". Överflöd på information kan stundom vara till lika stort hinder som för liten information, då genomgång av efemärt tidningsmaterial kan bli tidsödande. I detta fall bör bibliografen göra ett urval, och Teijler framhåller att hans bibliografi är ett urval. Men det är ett överväldigande rikt urval, som väntar på sin fortsättning: en bibliografi över hela Örebro län.

Den stora mångsidigheten i Teijlers arbete gör att inte bara lokalt intresserade hembygdsbor kan ha hjälp av det, det är en utmärkt byggsten bland Sveriges lokalbibliografier: de är ju forskningens byggnadsgrund.

Stig Appelgren

Ny bok från
NORDISKA MUSEET

Lena Johannesson

Xylografi och pressbild

Bidrag till trägravvrens och till den svenska bildjournalistikens historia

Nordiska museets Handlingar 97

ISBN 91-7108-209-3

Ca-pris exkl moms 245:–

Lena Johannessons analys av den svenska pressbildens utveckling formar sig till en dynamisk berättelse om hur skilda gravyrstilar förbinds med skilda sociala budskap, samt om hur den massproducerade tidningsbilden redan före 1860-talets inbrott uppnått den sociokulturella position, som dagens bildjournalistik baserar sig på.

I bokhandeln eller direkt från

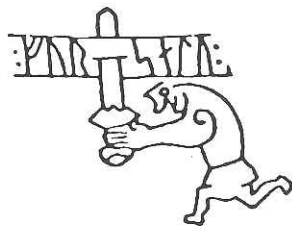
NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

tel 08/22 41 20.

Södermanlands museum

Aktuella publikationer:

Sörmländska handlingar:

- Nr 13** Folkligt dräktskick i Västra Vingåker och Österåker, av Anna-Maja Nylén. 2 uppl. 1978.
- Nr 36** Krönikebok för Blacksta och Vadsbro, av Carl-Gustaf Langborg.
- Nr 37** Nyköpings mässingsbruk, av Sven Edblad.
- Nr 38** Toresunds socken: Kulturhistoria Vegetation Flora, av C-J Clemedson.

Rapporter:

- Nr 5** Kungl Södermanlands flygflottilj F 11 1941–1980: etnologisk dokumentation, av Lennart Rosander.
- Nr 6** Arkeologi i Södermanland: bibliografi.

Småskrifter:

- Nr 2** Nävekvärns bruk (Sörmländskt arbetsliv nr 1).
- Nr 3** Wermbohls bruk (Sörmländskt arbetsliv nr 2).
- Nr 4** En sörmländsk å: kulturhistoria kring Eksågsån i Härad, av Hasse From i samarbete med Södermanlands museum.
- Nr 5** Folkmusik från norra Södermanland I och II: fotografiskt nytryck av Lefflers uppteckningar tryckta 1899 respektive 1900.

Sörmländska kyrkor:

Av seriens 126 nummer finns cirka 60 i lager.

Övrigt:

Från gruvort till förort: arbete och liv i Kantorp och Sköldinge i Södermanland 1850–1978.

Kungl Södermanlands regemente under 350 år.

Strängnäs stifts herdaminne, av Magnus Collmar, del 1. Medeltiden och del 2 Den äldre Vasatiden.

Vägvisare genom Södermanland, av Ivar Schnell. 3 uppl.

Södermanlands museum

Box 11 611 22 Nyköping Telefon 0155/457 00